

Manuel Castells ünnepezt munkája, *The Information Age – Economy, Society and Culture*, melynek első kötete 1996-ban jelent meg, harmadik – befejező – kötete pedig 1998 januárjában,¹ nehéz föladat elé állítja a recenzenst. Túl hosszú; gyakran metaforákkal dolgozik világos érvek helyett; s a frusztrált – marxista csalódásain kénytelen-kelletlen túllépő – szerző szinte soha nem a saját hangján beszél. Jelen ismertetésben a következőképpen járok el: Először megpróbálom Castells *magnum opus*-ának valamilyen általános képét vagy hangulatát közvetíteni, amennyiben idézek a kiadói fülszövegekből s a könyv némely összefoglaló passzusából. Majd Castells leghíresebb kifejezésére, az „áramlások tere” (*space of flows*) kifejezésre összpontosítok, jelentését azáltal próbálván meg felfedni, hogy előfordulásait mintegy visszafelé követem Castells munkásságában – első előfordulásáig az 1982-ben írt „Crisis, Planning, and the Quality of Life” c. esszében.² A „Crisis...” igen érdekes és fontos esszé volt; összefoglalom fő téziseit, majd ezek mentén haladok Castells írásaiban, immár előrefelé – végül ismét elérkezve az *Information Age*-ig, amikor is föl fogom tenni a kérdést: mi az új ebben a könyvben? mi változott? miben áll alapvető üzenete?

Kiadói fülszöveggel találkozunk az *Information Age* első kötete elülső belső borítóján,³ a második kötet hátsó belső borítóján, és a harmadik kötet elülső belső borítóján. Utóbbit idézem:

---

¹ Manuel Castells, *The Information Age – Economy, Society and Culture*, Oxford: Blackwell Publishers. I.köt.: *The Rise of the Network Society* (1996), xvii + 556 o.; II.köt.: *The Power of Identity* (1997), xv + 461 o.; III.köt.: *End of Millennium* (1998), xiv + 418 o.

² Manuel Castells, „Crisis, Planning, and the Quality of Life: Managing the New Historical Relationships between Space and Society”, *Society and Space*, 1983, 1.köt., 3–21.o.

³ „Ez a könyv beszámoló az információ új korának gazdasági és társadalmi dinamikájáról. Az USA-ban, Ázsiában, Latin-Amerikában és Európában folytatott kutatásokra alapozva, az információs társadalom olyan rendszeres elméletét célozza megfogalmazni, amely számot vet az információs technológiának a kortárs világra gyakorolt fundamentális hatásaival. – A globális gazdaságot most az információ, tőke és kulturális kommunikáció szinte azonnali áramlása és cseréje jellemzi. Ezek az áramlások

Manuel Castells a globális társadalmi változások azon folyamatainak szenteli trilógiájának befejező kötetét, amelyeket a hálózatok és az identitás közötti kölcsönhatás gerjeszt. – A *Millennium vége* a Szovjetunió összeomlásának vizsgálatával indít; a pusztulás okát abban látja, hogy az állami dirigizmus [statism] képtelen volt az ipari korból az információs korba való átmenetet megvalósítani. Ebben a kötetben a szerző bemutatja a világszerte növekvő egyenlőtleniséget, polarizációt és társadalmi kirekesztettséget, Afrikára, a városi szegénységre s a gyermekek nyomorúságára összpontosítva. Manuel Castells továbbá egyfajta globális bűnöző-gazdaság kialakulását dokumentálja, mely mélyen hat számos ország gazdaságára és politikájára. És elmélkedik az európai egyesülés ellentmondásain, a hálózat-állam [network state] fogalmát javasolva. – A trilógia általános zárótanulmányában, melyet e kötet tartalmaz, Castells egybeköti érveinek szálait és vizsgálódásainak eredményeit, rendszeres interpretációját adva ennek a mi ezredvégi világunknak.

A második kötet fülszövege azonos azokkal a tömör összefoglaló passzusokkal, amelyekkel Castells maga ezt a kötetet indítja:

Világunkat és életünket a globalizáció és identitás egymással konfliktusban álló trendjei formálják. Az információs technológiai forradalom és a kapitalizmus restrukturálása a társadalom új formáját gerjesztették, a hálózat-társadalmat [network society]. Ezt a társadalmat a stratégiailag döntő gazdasági tevékenységek globalizálódása jellemzi. Jellemzi továbbá a munka flexibilitása és instabilitása, valamint a munkaerő individualizációja. A valóságos virtualitás kultúrája, melyet átható, kölcsönösen összekapcsolódó és sokrétű

rendezik és határozzák meg mind a fogyasztást, mind a termelést. A hálózatok maguk sajátos kultúrákat tükröznek és teremtenek. Mind a hálózatok, mind a forgalom, melyet hordoznak, nagyrészt kívül esnek a nemzeti szabályozásokon. Függségünk az információs áramlás új módjaitól óriási hatalmat ad azoknak, akik abban a helyzetben vannak, hogy ellenőrizzék ezeket – hatalmat arra, hogy bennünket ellenőrizzenek. A politika fő színterét ma a média jelenti, és a média politikailag nem felelős. – Manuel Castells leírja az innováció és alkalmazás gyorsuló ütemét. Szemügyre veszi a globalizáció folyamatait, amelyek az információs hálózatokból kizárt egész országokat és népeket marginalizáltak s most feleslegessé tételükkel fenyegetnek. Megvizsgálja a hálózat-vállalat [network enterprise] kultúráját, intézményeit és szervezeteit valamint a munka és alkalmaztatás egyidejű átforgalmazását. Megmutatja, hogy a fejlett gazdaságokban a termelés most a 25 és 40 év közötti lakosság bizonyos művelt részére összpontosul: számos gazdaság nélkülözni tudja népességének egyharmadát, vagy annál is többet. Felveti, hogy ezen gyorsuló trend hatása alkalmasint nem a tömeges munkanélküliség lesz, hanem a munka szélsőséges flexibilizációja és a munkaerő individualizációja, s következésképpen egy erősen szegmentált társadalomstruktúra. – A szerző befejezésül a technológiai változásnak a médiakultúrára ('a valóságos virtualitás kultúrája'), a városi életre, a globális politikára s az idő természetére gyakorolt hatásait és következményeit veszi szemügyre."

médiarendszer konstruál. És az élet, tér és idő anyagi alapjainak átalakulása az áramlások tere és az időtlen idő – mint az uralkodó tevékenységek és a hatalmat birtokoló elitek kifejeződése – konstitúciója által. A társadalomszerveződés ezen új, áthatóan globális formája az egész világban terjed – amiképpen az ipari kapitalizmus és iker-ellensége, az ipari állami dirigizmus [industrial statism] terjedt a huszadik században –, intézményeket megrengetve, kultúrákat átforgalmazva, gazdagságot teremtve és szegénységet gerjesztve, kapzsiságra, innovációra és reményre sarkallva, egyszersmind nyomorhoz és kétségbeeséshez vezetve. Szép vagy nem – de új világ. – ... A technológiai forradalom, a kapitalizmus átforgalmazódása és az állami dirigizmus pusztulása mellett az elmúlt negyedszázadban mindenütt a kollektív identitás erőteljes kifejezésének hullámain tapasztaztuk – a globalizáció és kozmopolitizmus ellen, a kulturális egyediségnek és az emberek életük és környezetük feletti ellenőrzési képességének nevében. Ezek a kifejezések sokféleképpen, igen sokrétűen, az egyes kultúrák körvonalaihoz és az egyes identitások kialakulásának történeti forrásaihoz idomulva. Magukba foglalnak az emberi kapcsolatokat legalapvetőbb szintjükön átforgalmazni célzó proaktív mozgalmakat, mint a feminizmust és a környezetvédőket. De magukba foglalják reaktív mozgalmak egész skáláját is – olyan mozgalmakat, amelyek az ellenállás lövészárkait építik Isten, nemzet, etnikum, család, lokalitás nevében, vagyis a technológiai-gazdasági erők és transzformatív társadalmi mozgalmak együttes, ellentmondásos támadásától fenyegetett évezredes lét alapvető kategóriáinak nevében. Ezen ellentétes célok közé szorulva megkérdőjeleződik a nemzetállam, válságába besorolva magának a politikai demokráciának a szuverén, képviselői nemzetállam történeti konstrukciójához kötődő fogalmát.⁴

Fontos összefoglalást tartalmaz ugyanennek a kötetnek 5. fejezete („Hatalom nélküli állam?”):

Az 1990-es években a nemzetállamok szuverén alanyokból stratégiai szereplőkké váltak, érdekeiket s az általuk képviselendő érdekeket az interakció globális rendszerében, a szisztematikusan megosztott szuverenitás körülményei között érvényesíteni próbálva. Számottevő befolyást tudnak gyakorolni, hatalommal azonban önmagukban, a nemzetekfeletti makro-erők és a szubnacionális mikro-folyamatok nélkül, alig bírnak. Egyfelől ahhoz, hogy gazdaságuk termelékenységét és versenyképességét előmozdítsák, szoros szövetségre kell lépniök a globális gazdasági érdekekkel s a tőkeáram-

⁴ *The Information Age*, II.köt., 1.sk.o. Az „állami dirigizmus” [statism] kifejezés Castells-nek az orosz típusú kommunista rendszerekre alkalmazott eufémizmusa.

lások számára előnyös globális szabályok szerint kell eljárniok, mi-
alatt társadalmakat arra kéri, hogy várjanak türelemmel a nagy-
vállalati találmányok használatára lefelé csordogáló hányadára. ...
másrészt a nemzetállamok a történelmi tehetetlenségén túl a terüle-
tükön élő nemzeteknek és embereknek a globális áramlások forgó-
szelével szemben utolsó menedékhöz ragaszkodó, védekező kö-
zösségisége folytán maradnak fenn. Vagyis az államok minél in-
kább hangsúlyozzák a közösségiséget, annál kevésbé lesznek haté-
konyak az osztott hatalom globális rendszerének egyik szereplője-
ként. Minél sikeresebbek a planetáris szinten, annál kevésbé kép-
velik nemzeti választópolgárságukat. Az ezredvég politikáját, a vi-
lágban csaknem mindenütt, ez az alapvető ellentmondás uralja.⁵

S még mindig a második kötetben, a „Társadalmi változás a hálózat-társadalom-
ban” című zárófejezetben, Castells ezekkel a szavakkal fejezi be érvelését:

A társadalmi mozgalmak által benépesített tartományokat végig-
járva *fő cselekvőként az új társadalmi mozgalmakra jellemző háló-
zatot-képező [networking], decentralizált formájú szervezetekre és
beavatkozásokra-kieszközlésekre* bukkantunk, amelyek az informá-
ciós társadalom uralmi szerkezetének hálózatot-képező logikáját
tükrözik és az ellen hatnak. ... Ezek a hálózatok tevékenységet szer-
veznek és osztoznak az információon, de többet is tesznek ennél. *Ők
a kulturális kódok tényleges előállítói és terjesztői.* Nemcsak a vi-
lágban, de a véleménycseré és kölcsönhatás sokféle formájában át
is. A társadalomra gyakorolt hatásuk ritkán származik valamely köz-
pont által mesterien kiagyalt, összehangolt stratégiából. Legsikere-
sebb kampányaik, legfőltűnőbb kezdeményezéseik gyakran a sok-
szintű kommunikáció interaktív hálózatában lejátszódó 'turbulenci-
ák' következménye... ... A társadalmi változások hálózatának de-
centralizált, szubtilis jellege teszi oly nehézvé a keletkezőfélben lé-
vő új identitás-projektek észlelését és azonosítását. ... Éppen a tár-
sadalom ezen hátsó utcáiban – akár az alternatív elektronikus háló-
zatokban, akár a közösségi ellenállás bázishálózataiban – érzékel-
tem az új társadalom embrióit, melyeknek a történelem mezején
az identitás ereje ad majd életet.⁶

Ez kiváltképpen jelentőségteljes passzus, hiszen egyfelől Castells itt egyértel-
műen a saját hangján beszél, másfelől azonban az, amit mond, nem látszik
egyezni az *Információs kor* fő eredményeivel. Ama eredményeket megint a har-
madik kötet nyitó megfogalmazásai foglalják össze:

⁵ Uo. 307.sk.o.

⁶ Uo. 362.o.

Halványodó századunk utolsó negyedében egy információ-közép-
pontú technológiai forradalom átformálta gondolkodásmodunkat,
azt, ahogy termelünk, ahogy fogyasztunk, kereskedünk, szerve-
zünk, kommunikálunk, ahogy élünk, meghalunk, ahogy háborúzunk
s ahogy szeretkezünk. Egy dinamikus, globális gazdaság fogja át a
bolygót, az egész világon összekötve az értékes embereket és te-
vékenységeket, miközben a hatalom és gazdagság hálózatairól le-
kapcsolja az uralkodó érdekek szempontjából irrelevánsnak minősí-
tett embereket és területeket. A valóságos virtualitás kultúrája,
mely egy fokozódóan interaktív és audiovizuális univerzum körül
jött létre, mindenütt áthatja a szellemi képzeteket s a kommuniká-
ciót, a kultúrák sokféleségét egyfajta elektronikus hipertextben in-
tegrálva. A tér és idő – az emberi tapasztalat anyagi alapjai – átfor-
málódtak, midőn az áramlások tere uralkodik a helyek tere fölött s
az időtlen idő váltja fel az ipari korszak óra-idejét. Az informaciona-
lizáció és globalizáció logikájával szembeni társadalmi ellenállás ki-
fejezései az elsődleges identitások köré épülnek, védelmi közössé-
geket teremtve Isten, lokalitás, etnikum vagy a család nevében.
Ugyanakkor a gazdagság és információ globalizálódásának és az
identitás és legitimitás lokalizációjának összeadódó nyomása foly-
tán olyan fontos alapozó társadalmi intézmények kérdőjeleződnek
meg, mint a patriarchalizmus és a nemzetállam.⁷

A harmadik kötet utolsó alfejezete – „Befejezés: Mit jelent a mai világ?” – két külö-
nösen figyelemreméltó összefoglaló passzust tartalmaz. Az első attól figyelemre-
méltó, hogy Castells-et legrosszabb oldaláról, metaforákkal zsonglörködve mutatja:

Az információs paradigma jegyében, midőn az áramlások tere s az
időtlen idő meghaladja a helyeket és megsemmisíti az időt, új kul-
túra jött létre: *a valóságos virtualitás kultúrája.* ... Valóságos virtu-
alitáson olyan rendszert értek, amelyben a valóság maga (vagyis az
emberek anyagi/szimbolikus léte) teljesen belemerül egyfajta vir-
tuális képi környezetbe, a fantázia látszatvilágába, ahol a szimbó-
lumok nem pusztán metaforák, de átfogják a valóságos tapasztalatot
is. Ez nem az elektronikus médiumok következménye, jóllehet azok
a kifejezés elengedhetetlen eszközeit jelentik az új kultúrában. Az
anyagi alap, amely megmagyarázza, hogy miképpen veheti át a
valóságos virtualitás a hatalmat az emberek képzelete és képzelei-
nek rendszere felett, nem más, mint megélhetésük az áramlások
terében és az időtlen időben. Egyfelől a társadalom uralkodó funk-
ciói és értékei egyidejűségben, térbelileg nem érintkezően szerve-
ződnek; azaz információáramlásokban, melyek meghaladnak bár-

⁷ *The Information Age*, III.köt., 1.sk.o.

milyen helyben-lokalitásban megtestesült tapasztalatot. Másfelől az uralkodó értékek és érdekek a múltra vagy a jövőre vonatkozó utalások nélkül konstruálódnak, a számítógéphálózatok és az elektronikus média időtlen tájképében, ahol a kifejezések vagy azonnaliak, vagy híján vannak az előre látható sorrendnek. A minden időből és minden terekből származó összes kifejezés egyugyanazon hipertextben keveredik, folyamatosan újrarendeződik, és bármikor, bárhol kommunikálható, az adók/küldők érdekeitől és a fogadók hangulatától függően. Ez a virtualitás a mi valóságunk, mivel eme időtlen, hely nélküli, szimbolikus rendszerekben alkotjuk meg azokat a kategóriákat s hívjuk elő azokat a képeket, amelyek viselkedésünket formálják, politikánkat gerjesztik, álmainkat táplálják, s lidércnyomásainkat előidézik.⁸

A második passzus attól figyelemreméltó, hogy Castells itt legjobb oldaláról mutatkozik – midőn új, szerencsés fogalmat alkot, és magyaráz meggyőzően. Ezúttal a *hálózat-állam* fogalmát:

A nemzetállamok megmaradnak, szuverenitásuk azonban nem. Csoportokat fognak képezni, multilaterális hálózatokban, az elkötelezettségek, felelőségek, szövetségek és alárendelődések változó-kony geometriája mentén. ... Az állam nem tűnik el... Egyszerűen csak kisebbé válik az információs korszakban. Lokális és regionális kormányok formájában burjánzik, amelyek a világot telehintik projektjeikkel, választórétegeket építenek föl, s nemzeti kormányokkal, multinacionális társaságokkal és nemzetközi szervekkel tárgyalnak. A gazdaság globalizációjának korszaka egyszersmind az államiság lokalizációjának korszaka. Aminek a lokális és regionális kormányok hatalom és eszközök tekintetében híján vannak, azt rugalmassággal és hálózat-képzéssel egyenlítik ki. Ha valakik vagy valamik, hát csakis az ilyen kormányok felelhetnek meg a gazdagság és információ globális hálózatainak dinamikájának.⁹

A könyv legutolsó mondatai viszont megintcsak nem egészen látszanak egybecsengeni a megelőző elemzésekkel, fogalmakkal vagy metaforákkal. Castells ezzel a hangvétellel búcsúzik:

Bármit meg lehet változtatni tudatos, célratörő, információval ellátott és legitimitással támogatott társadalmi cselekvés révén. Ha az emberek tájékozottak, aktívak, s az egész világon kommunikálnak; ha az üzlet fővállalja társadalmi felelősségét; ha a médiumok üzletből üzenetközvetítőkké válnak; ha a politika szereplői szembe szállnak a cinizmussal és visszaállítják a demokráciába vetett hitet; ha a kultúrát a tapasztalat talaján építjük újra; ha az emberiség az egész bolygón átérzi a faj szolidaritását; ha megerősítjük a nemzettek közötti szolidaritást azáltal, hogy harmóniában élünk a természettel; ha benső énünk felderítésére indulunk – miután egymással békét kötöttünk. Ha mindez lehetségessé válik tájékozott, tudatos, közös döntésünk által, amíg még az idő engedi, talán akkor, végre, képesek leszünk arra, hogy éljünk és élni hagyjunk, hogy szeressünk s hogy szerethessenek minket.¹⁰

Úgy látom tehát, hogy az *Információs kor* nem ellentmondásmentes könyv. Azt gondolom azonban, hogy bizonyos ellentmondásai viszonylag jól értelmezhetőek, ha a szöveget Castells korábbi munkásságának háttere előtt tanulmányozzuk. Amint fentebb jeleztem, különösen az „áramlások tere” kifejezés előtörténetét próbálom majd feltérképezni. Ez a kifejezés, nyilvánvalóan, előkelő szerepet játszik az *Információs korban*; azonban korábbi veretű, és széles körben sokan idézték.¹¹ Az utalások általában Castells *The Informational City* c. munkájára vonatkoznak.¹² Ama könyvben, valóban, a szerző már érvelése kezdetén rámutat arra, hogy „létrejött az *áramlások tere*, amely uralkodik a helyek történetileg konstruált tere fölött, amint a domináns szervezetek logikája az információs technológiák befolyásos közege révén elkülönül a kulturális identitások és helyi közösségek társadalmi kényszerétől.” És elemzéseinek fő célja, hangsúlyozza itt Castells, olyan „alternatív térbeli projektek” vizsgálata, amelyeket „az áramlások uralmával szemben” lehetne képviselni.¹³ Am szemben az *Információs kornal*, az *Informational City*-ben az „áramlások tere” homályos metaforát elég gyakran kiegészítik olyan átlátható kifejezések, mint „az információ áramlásai”, „szervezeti

⁸ Uo. 350.o.

⁹ Uo. 355.skk.o.

¹⁰ Uo. 360.o.

¹¹ Így például mind Zdravko Mlinar, mind Raimondo Strassoldo a Mlinar által szerkesztett *Globalization and Territorial Identities* c. kötetben, Aldershot: Avebury, 1992, 1.o. és 35.o.; John Gerard Ruggie „Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations” c. tanulmányában (*International Organization*, 47.köt., 1.sz. [1993 téli szám], 172.o., ld. még 147.o., 42-es jegyzet); és Massey a Doreen Massey és P. Jess által szerkesztett *A Place in the World? Culture, Places and Globalization* c. kötetben, Oxford: Oxford University Press, 1995, 54.o. és 58.o.

¹² Manuel Castells, *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process*, Oxford: Basil Blackwell, 1989.

¹³ *The Informational City*, 6.o.

hálózatok”,¹⁴ vagy „a kölcsönhatás komplex hálója”.¹⁵ Ezzel együtt a *hálózat független alannyá változtatásának tendenciája*, esetenként és bizonytalanul, már itt is jelen van. Castells úgy fogalmaz, hogy „a helyeket meghaladja az információ áramlásainak hálózata”,¹⁶ sőt ezt mondja: „Az emberek helyeken laknak, a hatalom áramlások révén uralkodik.”¹⁷ Korábban ugyanez a tendencia volt érzékelhető Castells 1985-ben írt „High Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process in the United States” c. tanulmányában,¹⁸ ahol ezt a megfogalmazást alkalmazta: „egyre inkább megfigyelhetjük, hogy a *helyek terét az áramlások tere helyettesíti*”.¹⁹ Két tanulságos utalást is tett itt, tudniillik az „áramlások tere” kifejezés forrásaira. Az egyik utalás James Martin *Telematic Society*-jára (1981) vonatkozik. Oldalszámot Castells nem ad, s a kifejezést Martin könyvében nem találtam, néhány idevágó és érdekes gondolatot azonban igen:

¹⁴ Amint Castells például írja: „A hálózatok, az új információs technológiák bázisán, szervezeti hátteret jelentenek ahhoz, hogy a termelés társadalmilag és térbelileg alapozott viszonyai az információk és hatalom azon áramlásai formálódjanak át, amelyek a termelés és menedzsment új, flexibilis rendszerét artikulálják. ... A kapitalizmus libertáriánus szelleme végre otthonra lelt az utolsó végeken, ahol a szervezeti hálózatok és az információ áramlásai föloldják a lokalitásokat és meghaladják a társadalmakat”, uo. 32.o. Vö. még: „Az információs technológia specifikusan lokalizált melegágyaiból létrejön az ipari tevékenység egy új, átható, hely-nélküli logikája... Az új információs technológiák a termelés terét a tevékenységek és funkciók *hálózatok* és *áramlások* alkotta hierarchiájának mentén szervezik, a szellemi és fizikai munka közötti társadalmi különbséget szélsőségessé fokozva”, 71.o.

¹⁵ Uo. 195.o.

¹⁶ Uo. 349.o.

¹⁷ Uo. 349.o. Ahogyan a 142.o.-n írja: „Számos szervezet műveletei időtlenné válnak, mivel az információs rendszerek programozott idő-mintázatok alapján kommunikálnak egymással: állandóan, valós időben, avagy ellenkezőleg, késleltetve és rögzítve. Ténylegesen elmozdulást figyelhetünk meg a szervezeti egység központi volta felől az információ és döntés hálózata felé. Más szavakkal az *áramlások, nem pedig a szervezetek*, válnak a munka, döntés és output-vezérlés egységeivé. Vajon jelentkezik-e ugyanez a trend a szervezetek térbeli dimenzióját illetően? Áramlások veszik-e át a lokalitások szerepét az információs gazdaságban? Lehetséges, hogy az információs rendszerek hatása alatt a szervezetek nemcsak időtlenné, de hely nélküliekké is válnak?” Vagy egy másik, igencsak szignifikáns passzus: „A szervezeten belüli hálózatok kapcsolódásai alkotják az új térbeli logika meghatározó pontjait. A szervezet egységei közötti s a különböző szervezeti egységek közötti áramlások tere képezi bármiféle szervezet működése, teljesítménye, s végső soron léte számára a legjelentősebb teret. Az információs gazdaságban a szervezetek tere egyre inkább: *áramlások tere*. – Ebből azonban nem következik, hogy a szervezetek hely nélküliek. ... az információt feldolgozó struktúra minden egyes alkotórésze helyhez kötött. – ... Miközben a szervezetek helyileg lokalizáltak, s alkotórészeik helyfüggetlek, a *szervezeti logika hely nélküli*, alapvetően függően az áramlások terétől, mely az információs hálózatokat jellemzi. ... – ... Minél inkább úgy áll a helyzet, hogy a szervezetek végső soron áramlásoktól és hálózatoktól függenek, annál kevésbé befolyásolják őket a telephelyeiket körülvevő társadalmi összefüggések. Ezek szerint a szervezeti logika egyre kevésbé függ a társadalmi logikától...”, uo. 169.sk.o.

¹⁸ A Manuel Castells által szerkesztett *High Technology, Space, and Society* c. kötetben, Beverly Hills, CA: Sage, 1985.

¹⁹ Jelzett hely, 14.o.

Valószínűnek látszik, ... hogy a technológia még nem fog egyenlő kommunikációs csatornákkal szolgálni minden ember számára. Nem fogja egészen kinyitni az ablakokat a nemzetek között. A behuzalozott világnak sokféle kultúrája lesz, melyeket globális mintázatokba szőnek a telekommunikáció és a nemzetek közötti megállapodások. ... – Amikor ma nagy civilizációkról beszélünk, *földrajzilag határolt* régiókra utalunk, mint az ókori Görögország, a tizen-nyolcadik századi Franciaország, a modern Amerika. Lehetséges, hogy a globális kommunikáció néhány évtizede elteltével a „civilizációk” világot-átívelő szála lesznek. Egyfajta posztindusztriális nyugati civilizáció kötheti össze a világ angolul beszélő népeit. Kínai, latin-amerikai vagy harmadik világbeli civilizációk is globális száalakká válhatnak, noha alapvetően más értékekkel és kultúrákkal. ... – A kozmopolita városokban a különböző szála egybevegyülnek. ... a hazafiság hanyatlal, s talán még inkább hanyatlani fog a fejlett globális kommunikáció évtizedeivel. Némelyek erősebb lojalitást fognak érezni globális kulturális szálaik iránt, mint országuk iránt. ... A kulturális mintázatok formáját gyakran inkább a pénz határozza meg, s kevésbé az esztétikai vagy elvont értékek. A profitmaximalizáció parancsa egyre inkább ... azt fogja jelenteni, hogy a termékeket a nemzetközi piacra tervezik. Ez annál hatékonyabb lesz, minél jobb az információ áramlása világszerte.²⁰

A másik utalás Castells korábban már említett – 1982-ben írt, 1983-ban publikált – tanulmányára vonatkozik. Nyomban rátérek erre a tanulmányra, ám előbb hadd vegyek számba még egy Castells-munkát, *The City and the Grassroots* c. híres könyvét, mely úgyszintén 1983-ban jelent meg. Az „áramlások tere” eszméje ebből a könyvből sem hiányzik. Ahogyan Castells itt fogalmaz: „A kommunikációs rendszerek és a mikroelektronika kettős forradalmára alapozódó új technológia fő térbeli hatása a helyek átformálása áramlásokká és csatornákká – ami a minden lokalizált forma nélküli termelést és fogyasztást jelenti.”²¹ Vagy egy másik passzus: „a variábilis geometria tere, melyet a tőke, a munka, a termelés elemei, az áruk, az információ, a döntések és jelek áramlásainak folyamatosan változó hálózata által rendezett helyek-hollétek alkotnak. ... A hatalom új forrása az információ egész hálózatának ellenőrzésén alapszik. A tér áramlásokká oldódik.”²²

²⁰ James Martin, *Telematic Society: A Challenge for Tomorrow*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1981, 215-217.o.

²¹ Manuel Castells, *The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movements*, London: Edward Arnold, 1983, 312.o. Castells itt jegyzetben hozzászól: „Ezt az evolúciót sok évvel ezelőtt előre látta Richard Meier, *A Communication Theory of Urban Growth* (Cambridge, MA: MIT Press, 1962).” Képtelen voltam Meier könyvében olyan helyet találni, amelyre Castells utalása közvetlenül alkalmazható volna; ám általános megközelítésmódja szempontjából a munka nyilván-

A „Crisis, Planning, and the Quality of Life“ c. tanulmányban Castells „az új uralkodó érdekekre és az új társadalmi lázadásokra“ utal, amelyek tendenciájukban „elválasztják egymástól a szervezetek terét és a tapasztalat terét“. Magyarázata szerint:

valóan releváns. „A személyes – face-to-face – interakció“, írja Meier, „amely messze a leghatékonyabb mód csoportok teremtésére és fenntartására, közelséget igényel“ (jelzett kiad., 42.o.), s egy későbbi szakaszban felteszi a kérdést: „Miért van az, hogy szinte minden stratégia-tervezőnek [policy maker] asszisztenseivel és beosztott segítőivel egyazon helyen és egyazon időben kell összejönnie? Tudjuk, hogy idejüket olyankor másoknak szóló szimbólumok manipulálásával töltik. Miért nem közvetítik a szimbólumokat kicsit messzebbre, ahelyett, hogy az embereket mozgatnák?“ (Uo. 60.o.) Az új kommunikációs technológiák által a „társadalmi és gazdasági tevékenységeknek a nagyvárosi komplexumban való elhelyezkedésére“ gyakorolt hatást vizsgálva, Meier így fogalmazza meg a problémát: „a ponttól pontig történő mozgás iránti igények jobban kielégíthetők, ha jelző- és kommunikációs rendszerek adódnak hozzá a meglévő szállítási eszközökhöz, ezáltal növelve kapacitásait. Olykor az utat meg sem kell tenni, mivel az helyettesíthető az új, specializált kommunikációs módok valamelyikének alkalmazásával... Elvben a városi utasszállítás igen gyakran helyettesíthető volna, ám léteznek bizonyos erők, amelyek láttán azt mondhatjuk, hogy az emberek, hatalmas napi áradatban, továbbra is be és ki fognak utazni. Milyen erők azok, amelyek a központi helyekre vonzzák őket?“ (Uo. 62.o.) Meier „a bürokratikus szervezetek életének egyik tényére“ mutat: „úgy látszik, hogy a régiót-szolgáló, nemzetet-szolgáló és világot-szolgáló funkciók a miliő, a felszerelés, a szolgáltatások – vagy a verseny – folytán arra kényszerülnek, hogy műveleteiket a városi-igazgatási központokban vagy azok körül bonyolítsák. ... A kormányzati szolgálatok, a nagyvállalati központok személyezte, a könyvkiadás, hirdetés, biztosítás, az előadóművészetek és számtalan tanácsadó cég többé-kevésbé a központi városokban telepedtek meg. A tevőleges résztvevők húzódoznak attól, hogy a tárgyalások ama bonyolult hálójáról nyilatkozzanak, amely a személyes megbeszélésektől a telefonos visszakérdezéseken valamint segítőkkel és szakértőkkel folytatott gyors összejöveteleken át végül a kézfogáshoz vezet vagy az aláíráshoz a kipontozott soron. ... A közvetlen, *face-to-face* kapcsolatok szükségessége nyújtja talán a legjobb magyarázatot a városi központok változatlanul nagy vonzerejére“ (uo. 62-64.o.). Meier elemzése szerint kezdeti személyes találkozások jellegzetes sorozata veti meg a további kommunikációk alapját: „ezek a találkozások a bizalom – persze korlátozott – légkörét hozzák létre. A telefon nem igazán alkalmas eszköz az ilyen bizalom fölépítésére, a zártláncú televízió pedig egyfajta természetellenes kölcsönhatást kényszerít a felekre. Az interakciók sok-sok tőbbszövegűsége kellene ahhoz, ... hogy a személyes találkozások eredményességével szolgáljanak. Ameddig nem találjuk meg ezen rövid, informális, ám informatív találkozásoknak-eszmecsereket a mostaniaknál hatékonyabb helyettesítőit, a városi központok megmaradnak. A városi mag adja azokat az intézményeket és szolgáltatásokat, amelyek a kapcsolatok teremtésének és megszakításának gyors ütemét lehetővé teszik“ (uo. 64.sk.o.). Közelebről a telefonálás természetét elemezve Meier így ír: „a küldők és fogadók felváltva használják a csatornát. Ha a dolgot logikusan szemléljük, a telefonbeszélgetés valójában egyfajta *csomagja* külön-külön rövid tranzakcióknak. Ez a következtetés ugyanígy érvényes a face-to-face kapcsolatra, csak itt a tranzakciók határai elmosódottá és egymást átfedővé válnak, mivel a vizuális jelzések függetlenedhetnek a verbális üzenetektől... Tehát a városközpont felé tartó napi vándorlást, melynek eredményeképpen mindenki, aki számít, egyugyanazon időben ott van, hogy fölvegye a telefont vagy tárgyalásba bocsátkozzon, a szuperszervezetek és a tartós intézmények kísérletének tekinthetjük arra, hogy tranzakciós ütemüket maximalizálják“ (uo. 65.sk.o.).

Egyfelől a hatalom tere áramlásokká formálódik át. Másfelől a jelentések/értelmek tere új törzsi közösségek mikro-territóriumaiává redukálódik. A kettő között eltűnnek a városok s a társadalmak. Az információ, tendenciájában, elválik a kommunikációtól. A hatalom elkülönül a politikai képvisellettől. S a termelés egyre inkább elválik a fogyasztástól, miközben mindkét folyamat térbelileg különálló műveletek sorozatává darabolódik, melyek egységét csupán valamilyen rejtett, elvont logika állítja újra elő. Az ilyen történeti tendencia láthatárán felsejlik az emberi tapasztalatnak, ennél fogva a kommunikációnak, s ennél fogva a társadalomnak szétrombolódása.²³

Ez világos beszéd, jól kifejezi annak a baloldali marxistának a dilemmáját, aki tanúja az 1970-es évek válságát sikeresen túlélte kapitalizmusnak, de tanúja annak is, hogy a szegénység és nyomorúság sokhelyütt inkább növekszik, semmint csökkenne, miközben a kizsákmányolók láthatatlanná válnak, a kizsákmányoltak és kirekesztettek pedig híján vannak a megfelelő forradalmi tudatnak.

Castells megjegyzi ugyan, hogy „az uralkodó osztály szempontjából“ is adódnak bizonyos szükségszerű korlátjai „a termelés és fogyasztás ezen delokalizációs tendenciájának“, hiszen „a 'tőke' tőkéseket, menedzsereket és technokratákat jelent; vagyis az emberek kulturálisan meghatározottak, és egyáltalán nem képesek arra, hogy maguk is áramlásokká legyenek“.²⁴ Erre a problémára az uralkodó osztály válasza lényegében az, hogy kialakítja és védelmezi „lakóhelyének exkluzív terét“.²⁵ Másik akadály a tér delokalizációjával szemben, írja Castells, hogy az új technológiai és gazdasági modell, amelyet ő „információs fejlődési módnak“ [informational mode of development] nevez, mindazonáltal „igényli a tudás termelése és az információ tárolása bizonyos koncentrált központjait, valamint a képek és információ kibocsátásának központjait“. Továbbá, „ami a munkásokat és parasztokat illeti, a gyárak, földek, szállások és szolgáltatások úgyszintén nem delokalizálhatók“.²⁶ Itt az uralkodó osztály reakciója, folytatódik Castells érvelése, abban áll, hogy „hollétük szerint megteremti a térbeli funkciók és formák fokozódó *hierarchiáját és specializációját*“, elősegíti „a munka és irányítás folyamatainak széttagolódását oly módon, hogy a különböző feladatok különböző

²² *The City...*, 314.o.

²³ „Crisis, Planning, and the Quality of Life“, *Society and Space*, 1.köt., 4.o. – Az 5. oldalon Castells azt a megfogalmazást alkalmazza – itt is utalva Meier 1962-es könyvére – , amelyet már idéztem a *The City and the Grassroots* 312. oldaláról.

²⁴ Uo. 6.o. Castells itt utalást tesz AnnaLee Saxenian 1980-os, *Silicon Chips and Spatial Structure* c. disszertációjára.

²⁵ „Crisis...“, 6.o.

²⁶ Uo.

helyeken végezhető el és jelek-jelzések révén illeszthető össze (ha információ-ról van szó) vagy a fejlett szállítási technológia révén (szabványosított alkatrészek, amelyek a termelés nagyon távoli pontjairól kerülnek beszállításra).²⁷ Ahogy Castells írja: „A tér áramlásokká oldódik... Ez a kollektív elidegenedés és egyéni erőszak tere, differenciálatlan visszacsatolások által soha nem szűnő és soha nem kezdődő áramlásá átformálva.”²⁸

A kapitalista rombolás és kizsákmányolás alanya Castells fölfogásában, ezek szerint – az „uralkodó osztályra” és a „technokratákra” történő utalások dacára –, maga az információs hálózat: diffúz, névtelen, fölmérhetetlen. A „differenciálatlan visszacsatolások” megfogalmazás sokatmondó. Hogyan lehet a hálózat ellen küzdeni? Castells itt nyilvánvaló dilemmával néz szembe. Vagy úgy áll a helyzet, hogy a kizsákmányoltak elfogadják a hálózatból történő kizárásukat: ebben az esetben a globális kapitalizmussal való szembenállásuk csakis elszigetelődést, egyfajta törzsi regressziót eredményezhet. Vagy pedig megtalálják annak módját, hogy maguk is hálózatokat hozzanak létre: ekkor azonban ezek a hálózatok vagy önmagukra-hagyatkozók, szűklátókörűek és erőtlenek maradnak, vagy éppenséggel csatlakoznak a globális hálózathoz – s ezzel eredeti irányultságuk elvesztését kockáztatják.

Nem szabad persze elfelejtenünk, hogy a „hálózatok” az 1980-as évek elején nem annyira számítógéphálózatot, mint sokkal inkább médiahálózatot jelentettek. Amikor Castells így írt: „A kommunikáció interaktív rendszerei és a tudás komputerezált kibocsátása-terjesztése ... immár ... eléggé fejlettek ahhoz, hogy drámaian javítsák, ne pedig csökkentsék az emberek közötti kommunikáció és információ mennyiségét, valamint üzeneteik kulturális sokféleségét”,²⁹ valami olyasmire utalt, ami éppencsak keletkezében volt.³⁰ Figyelme valójában a tömegkommunikációra irányult:

Az üzeneteknek a tőke-ellenőrizte vagy állam-ellenőrizte tömegmédiumok által birtokolt monopóliuma, valamint a technokrácia információs monopóliuma reakciót gerjesztett a helyi közösségekben, amelyek alternatív kultúráknak s kommunikációs mintázatoknak személyes interakciók révén és a szóbeli hagyományok újjáélesztése révén történő építésére helyezték a hangsúlyt. A kommu-

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 7.o.

²⁹ Uo. 8.o.

³⁰ Ebben az összefüggésben Castells bizonyos F. Sabbah 1981-es szemináriumi dolgozatára („Az állampolgári részvétel kommunikációs modellje”) utal. Hasonló utalás található a *The City and the Grassroots* 420. oldalán a 121-es jegyzetben, a jelenség merőben korai fázisát jól jelző fogalmazásban: „E tárgykörben információiért és gondolataiért köszönettel tartozunk Françoise Sabbah-nak (Department of Broadcasting and Communication Arts, San Francisco State University).”

nikációnak és kultúrának a központosított egyirányú információ-áramlások nyomában bekövetkező delokációjával szembehelyezkedik a kommunikációs hálózatok területileg gyökerező kulturális közösségekre és társadalmi hálózatokra alapozó lokalizációja. A tömegmédia kulturális egyformaságával szembehelyezkedik a térbeli kötődésű, személyek-közötti hálózatok kulturális sajátosságai. Így tehát, noha az információs technokraták áramlásaikban föloldják a teret, a gyanakvó emberek egyre inkább a maguk tapasztalataira hagyatkoznak alapvető információforrásként.³¹

Továbbá:

Világszerte reakció lép föl a tömegmédia üzenet-monopóliumával szemben; a nemzeti, etnikai vagy helyi kultúráknak egyforma kódok általi áthatásával és szétrombolásával szemben; és a személyes interakció strukturális korlátaival szemben. Ezen reakciók legtöbbször az elzárkózás formáját ölti: szubkulturális közösségek becsukják az ajtót maguk mögött és minden kívülről jövő üzenetet opponálnak. Ez a folyamat különösen fenyegető, mivel valójában összetöri az emberi kölcsönhatásokat számtalan egzisztencia-fragmentum között, amelyek – autonóm és külön utakon fejlődve – képtelenek lesznek egymás megértésére.³²

De még akkor is, ha a szubkulturális közösségek úgy döntenek, hogy megteremtik a maguk média-hálózatát, s ez sikerül is nekik – fennmarad a veszélye, írja Castells, egyfajta baljós koegzisztenciának: „egyik oldalon a nagy hálózatok üzenet-monopóliuma, a másikon a helyi mikrokultúráknak szűklátókörű kábeltelevíziók körül kialakuló korlátozott kódja”.³³

³¹ Uo. 8.sk.o.

³² Uo. 15.o.

³³ Uo. 16.o. Ama helyi közösségek közül, amelyekre Castells céloz, érvelése szempontjából a fejlett világ nagyvárosi régiói lepusztult kerületeinek a gazdasági globalizáció következtében egyre növekvő lakossága különös figyelmet érdemel. Hogy „a világ gyökértelen gazdasága és a helyi közösségi együttműködés ugyanannak a folyamatnak két oldala” (uo. 8.o.), ez a „Crisis...” egyik fő tézise – mely azután az 1980-as és 1990-es esztendőik során Castells nagy témájává vált. Ahogy itt fogalmaz: „fontos kapitalista városok etnikai szerkezete az utóbbi két évtizedben újra lényeges átalakuláson ment át, s a folyamat erősödik. A térbeli elkülönülés, faji megkülönböztetés és szegmentált lakáspiac klasszikus folyamataival együtt a területiális alapú etnikai közösségek ma inkább, mint bármikor, világos trendet képviselnek. A nagyvárosi régiók 'informális gazdaságának' az olcsó munkaerőre valamint az illegális munka- és életfeltételekre alapozódó mostani kifejlődése nagyobbítja a jelenség méreteit, és nehezíti az újonnan jöttek egzisztenciáját. Hasznosságuk az új gazdaság számára éppen védtelenségükből adódik, melyhez hozzátartozik a függőség és szervezetlenség helyzetének fenntartása a munkaerőpiac, az állami intézmények és a város életének fősodra vonatkozásában. Ahhoz, hogy az új városlakók túlélők lehessenek, újja kell építeniök – inkább mint valaha – valamiféle társadalmi világot, a cselekvés helyi mezejét, a szabadság valamiféle terét, valamiféle közösséget”

Mármost Castells programot kínál, olyat, amely megoldást ígér a fenti dilemmára:

Arra törekszünk, hogy fenntartsuk az autonóm vagy csaknem autonóm kultúrák sokféleségét, s hogy képessé tegyük ezeket az egymással és a „globális kultúrával” való kommunikációra („globális kultúrán” az állam és a gazdasági hatalmak által intézményesített kultúrát értve). Ennélfogva aktívan támogatnunk kell a lakóhelyi kultúrát, sőt, a keletkezőben lévő ellenkultúrákat is. ... – ... Az alapvető cél számít: az autonóm báziskultúrák erőteljes fejlődésének elősegítése; ama tény fölismerése, hogy társadalmunkban az ilyen kultúra audio-vizuális; ezen kulturális kifejezések kölcsönös összekapcsolása, a törzsiséget elkerülendő; a fő kulturális küldők-adók közötti kapcsolatok szervezése, a lokalizmust elkerülendő; s végül, a lehető legtöbb szinten interaktív rendszerek bevezetése, azon kétirányú áramlást megteremtendő, amely bármiféle kommunikációs folyamat anyagi előfeltétele. Talán akkor városaink és lakóhelyi közösségeink képesek lesznek elszigeteltségük meghaladására. Ha már a hivatalos stratégiák nem képesek emberi érzelmet teremteni, legalább lehetővé tehetik annak áramlását az általunk felsorolt feltételek mellett.³⁴

Ez a program, amely tehát megakadályozni hivatott „a kultúrák és régiók föloldódását technokrata döntések elvont áramlásaiba”³⁵, annak idején érthetőnek és valószerűnek látszhatott – számomra ma is annak látszik. Bizonyos értelemben Castells-et magát is kielégítette. Mint fogalmazta:

Ha sikerül a válságot a változás folyamatába fordítanunk, ez nem álmaink forradalma lesz – mely álmokat a történelmi tapasztalat ténylegesen már lidércnyomásokká tette – , hanem a munka, a fogyasztás és a politika új módjait illető kísérlet. Nem fogjuk újra megtalálni az életminőség elveszett paradicsomát, amely mindig is csak az arisztokratikus elit számára létezett, de ellenőrzésünk alá vonjuk a társadalmi szereplők sokféleségének kreatív kifejezésére

(uo. 9.sk.o.). Ebben az összefüggésben beszél Castells „a ’politikai törzsiség’ erősödő irányzatairól, a demokratikus életforma elvetéséről, s a házfoglalások, szabad kommunák és alternatív intézmények vadonába történő visszavonulásáról. Civilizációnk legbenső köreiből”, írja Castells, „alapvető vita folyik az államról, s ez a vita, meglepő módon, hajlamos a területiális nyelvezet használatára. Az új kapitalista technokrata elit határok nélküli, terület nélküli, korlátok nélküli államot követel: ... áramlásokat kormányzó államot” (uo. 10.sk.o.). Vö. még: „a multinacionálisok sikerrel őrzik a menedzsment egységét és a tőkeáramlások központosított irányítását, ám széttördelik a *munkát* (s ezzel a munkásokat), a helyet (s ezzel a lakóközösségeket), a *piacokat* (s ezzel a fogyasztókat), s az *államokat* (s ezáltal a politikai ellenőrzést)”, uo. 17.o.

³⁴ Uo. 16.sk.o.

³⁵ Uo. 19.o.

és az ezen folyamatban keletkező konfliktusok dinamikus kezelésére alapozódó új történelmet. Akkor talán elérjük az élet igazi minőségét: amikor az élet képes lesz arra, hogy félelem és korlátok nélkül áramoljon s öntözze tapasztalatunkat.³⁶

Az 1980-as és 1990-es esztendőkből három fő fejlemény következett be. Először, a hálózat-képzés [networking] egyre inkább *számítógéphálózat-képzést* és -használatot jelentett, a kommunikáció, a hozzáférés és a kirekesztés radikálisan új módjait hozva. Másodsor, drámaian terjedt a vallási és etnikai fundamentalizmus. És harmadsor, a kommunista berendezkedés bukásával egypólusú globális rendszer alakult ki. Úgy látszik, hogy Castells, aki az 1980-as években olykor ugyan kétségbeesett, ám alapvetően még reménykedett, ezen fejlemények fényében végül is kiábrándult korábbi programjából, anélkül azonban, hogy azt új programmal tudta volna helyettesíteni. Innen az *Információs kor* bőbeszédűsége, metaforái és ellentmondásossága. Kövessük most nyomon, nagyon röviden, Castells ama munkához vezető útját.

A *The City and the Grassroots*, mint fentebb jeleztem, gyakorlatilag egyidőben íródott a „Crisis, Planning, and the Quality of Life” c. esszével. Utóbbi legtöbb passzusa szó szerint előfordul az előbbiben, de persze a könyv, a maga jó négy-száz oldalával, sokkal részletesebb magyarázatokkal és érvekkel szolgál. Tartalmazza például, a legrosszabb marxista stílusú szörszálhasogató gondolatmenet keretében, az „információs fejlődési mód” [informational mode of development] fogalmának kifejtését. A fejlődési módokat, hangsúlyozza Touraine nyomán Castells, gondosan meg kell különböztetnünk a termelési módoktól; a fejlődési mód fogalma „arra a különös formára vonatkozik, amelyben munka, anyag és energia a munkafolyamatban, a terméket előállítandó, egyesülnek. A munkának kétségkívül köze van a társadalmi (osztály-) viszonyokhoz, ám nem csak azt kell megértenünk, hogy az értéktöbblet hogyan kerül elsajátításra, hanem azt is: hogyan növekszik.”³⁷ Kétféle fejlődési módot kell megkülönböztetnünk, az iparit és az információt, mondja itt Castells, majd – némileg zavarbaejtően – a termelési *mód*-ra vonatkozó magyarázattal zár: „Az információs termelési mód esetében a termelési tudás az alapszükség... Az informacionalizmus a technológiai fejlődésre irányul, azaz a tudás akkumulációjára.”³⁸

³⁶ Uo. 9.o.

³⁷ *The City and the Grassroots*, 307.o.

³⁸ Uo.

Miközben a „Crisis, Planning, and the Quality of Life“-ban a nemzetállam témája nem kerül szóba, a *The City and the Grassroots* tartalmaz némely releváns megfontolást. Castells azt a „hipotézist“ fogalmazza meg, miszerint „a nemzetállamok hajlanak arra, hogy közvetítsenek egyfelől az egyenlőtlen gazdasági fejlődés viszonyai közepette uralkodó multinacionális vállalatok és másfelől a helyi közösségek között, amelyek megszakított vidéki múltjuk törmelékeiből és becsben tartott hagyományaik emlékéből önállóan próbálnak felépíteni egy új városi világot.“³⁹ A könyv egy későbbi részében így foglalja össze álláspontját (mely álláspontot az 1980-as és 1990-es évek során majd jelentősen módosít):

A kapitalista termelési mód valamint az ipari és az információs fejlődési módok területileg differenciáltak, világszintű integrációjuk pedig aszimmetrikus. Nemcsak középponttól és perifériáról beszélhetünk, hanem szintek sorozatáról ezekben a kölcsönviszonyokban, szintekéről, amelyek időről időre és dimenzióról dimenzióra módosulnak... olyan világméretű rendszerben élünk, amely a társadalmak közötti függőségi viszonyok köré szerveződik – az adott nemzet, az adott idő és a függőség adott dimenziója szerint változó variábilis geometria függőségében élünk. Mivel a termelési viszonyok világméretben vannak integrálva, miközben a tapasztalat kulturálisan specifikus és a hatalom még mindig a nemzetállamokban összpontosul, világunk széttagolódásra hajló dinamikájú háromdimenziós térben létezik. A függő társadalmak nemzetállamai jelentik a dezintegráció elkerülésének kulcselemét, de csakis akkor, ha nemzeteiket arra mozgósítják (s ha szükséges: úgy építik), hogy a rendszer középpontjával új viszonyokba kerüljenek.⁴⁰

Nagyon világos megfogalmazásokat találunk itt azután a helyi politika jelentőségével kapcsolatban. Mint Castells írja:

A túlon túl erős szakszervezeti mozgalommal, a kulturális identitások iránt közömbös, mindenütt jelenlévő egyirányú kommunikációs rendszerrel, a megbízhatatlan politikai pártok által lazán kormányzott mindenható központosított állammal, a strukturális gazdasági válsággal, a kulturális bizonytalansággal és a nukleáris háború valószínű voltával szembesülve – az emberek végül hazamennek. A legtöbben egyénileg vonulnak vissza, de a döntő, aktív, ellencsapásokra türelmetlenül vágyó kisebbség megszervezi magának a cselekvés helyi mezejét. Válaszolnak a kizsákmányolásra-elidegenedésre-elnyomásra, amelyet mostanára a város képvisel. Ha arra nem is képesek, hogy a tőke nemzetközi áramlásait ellenőrizzék, arra igen, hogy feltételeket szabjanak bármely multinacionális vál-

latnak, amely közösségükben kíván letelepedni. Noha nem ellenzik a televíziós hálózatokat, ragaszkodnak ahhoz, hogy bizonyos műsorok az ő nyelvükön, fő nézettségi időben kerüljenek adásra; és megtartják helyi ünnepeiket, amelyekhez képest a média második helyre szorul. ... amikor az emberek úgy találják, hogy képtelenek ellenőrizni a világot, azt egyszerűen közösségük méretére szűkítik.⁴¹

A *High Technology, Space and Society* c. kötet, mely Castells szerkesztésében 1985-ben jelent meg, számos igen érdekes tanulmányt tartalmaz; ezek némelyikét olyan szerzők írták, akik korábban többé-kevésbé Castells hallgatói köréhez tartoztak a Berkeley-i egyetemen. Így itt találjuk AnnaLee Saxenian „Silicon Valley and Route 128: Regional Prototypes or Historic Exceptions?“ című írását, amely összefoglalja a szerző úttörő kutatásait a mikroelektronikai ipar település-szerkezetre gyakorolt hatására vonatkozóan;⁴² vagy Lionel Nicol „Communications Technology: Economic and Spatial Impacts“ című, azon nézetet bíráló tanulmányát, miszerint a telekommunikáció a területi központok felszámolásához vezetne.⁴³ Castells saját hozzájárulása a kötethez, a „High Technology, Economic Restructuring, and the Urban-Regional Process in the United States“ című írás jelenlegi nézőpontunkból azért érdekes, mert az eljövendőfélben lévő számítógépes hálózat-használat következményeire ráérező Castells korai reakcióit mutatja;⁴⁴ s azért is, mert ebben a tanulmányban újra elismétli központi eszméjét:

⁴¹ Uo. 330.sk.o. Ezeket a mondatokat előzi meg a következő fontos passzus: „Ahhoz, hogy kulturális identitásukat és a kommunikáció autonóm formáit fenntartsák és fejlesszék, a közösségeknek s az embereknek mind a tömegmédiá technológiájával, mind pedig a kép-termelők kódokat monopolizáló, a személyek-közötti kommunikáció fokozódó elszegényedését fölerősítő birodalmaival meg kell birkóznia. A Marshall McLuhan által meghirdetett globális falu helyett a néma, egyéni befogadók-vevők együttese jött létre, s a magányos tömeg átvándorolt a high-tech területére. Hogyan lehetnének a közösségek képesek arra, hogy méltó ellenfelei legyenek ezen műholdas hálózatnak, mely oly bővében van a gazdasági forrásoknak, s melyet az állam oly közvetlenül kényszerít ránk? – ... Az inkább helyi alapú városi mozgalmak a helyi kormányzatot célozzák meg, de a helyi közösségek valójában tehetetlenek a világbirodalmakkal és komputerezált bürokráciákkal szemben. – Tehát: mivégre, mégis, a városi mozgalmak? Mivégre a helyi közösségekre helyezett hangsúly? Vajon nem értették meg az emberek, hogy a multinacionális vállalatok ellen csak a nemzetközi munkásmozgalom léphet fel, a központosított államot csak az erős, részvételi demokráciával megtámogatott demokratikus parlament ellenőrizheti, s hogy a társadalom kulturális sokféleségét csak akkor fejleszthetik ki (ahelyett, hogy elfojtanák), ha sokrétű, interaktív kommunikációs rendszerben használják a média új technológiáit? Vajon miért ragaszkodnak az emberek ahhoz, hogy a helyes célok helyett helyi célpontokat szemeljenek ki? – Ama egyszerű oknál fogva, hogy a rendelkezésre álló információk szerint láthatólag nincs más választásuk. A történelmi szereplők (társadalmi mozgalmak, politikai pártok, intézmények), amelyekről azt várták, hogy válaszokat találjanak a globális szintű új kihívásokra, képtelenek bizonyultak erre. ... ha a jóléti állam mechanizmusai eltűnnek, az embereknek akkor is szükségük van hozzájárására otthonukban, lakókörzetükben, városukban“, uo. 329.o.

⁴² „Nagymértékben elkülönülő elővárosok alakultak ki, amelyek egyugyanazon nagyvárosi térségben fogadhatták be a terület különböző társadalmi csoportjait“, *High Technology, Space, and Society*, 99.o.

³⁹ Uo. 178.o.

⁴⁰ Uo. 310.o.

A területi terjeszkedéssel, nagyvárosi decentralizációval és a lakóhely individualizációjával egyidőben az új technológiák aláhúzzák bizonyos helyek fontosságát is, mint olyan tevékenységek hollétének fontosságát, amelyek nem egykönnyen alakíthatók át áramlásokká, s amelyek változatlanul igénylik a térbeli érintkezést, ilymódon számottevően fölerősítve a városon belüli hierarchiát. Az információs városban a területi egyediség és városközépponthez-tartozás még fontosabb, mint az ipari-kereskedelmi városban... roppant erős itt a térbeli érintkezés és a face-to-face interakció igénye. ... Az áramlások olyan hálózatokat kapcsolnak össze, amelyek funkcionálisan hasznosak és társadalmilag nagyraértékelték. Csomópontok adnak otthont a legfontosabb tevékenységeknek s örömmel fogadják az új lakossági elitet. ... Fölmerül, hogy egy ilyen, áramlások köré szerveződött szerkezetben az értéktelennek tartott emberek, tevékenységek és kultúrák ... könnyen lekapcsolhatók a hálózatról. S abban a városban, ahol csak a legmagasabb funkciókhoz tartozó helyek jelentésteliek, a csupán kevesek számára jelentését megőrző hely a legtöbbek számára a kirekesztés tere lesz.⁴⁵

⁴³ Ahogyan Nicol írja: „a telekommunikációt – de akár a telefont is – hagyományosan úgy mutatják be, mint aminek decentralizáló következménye van. A fő érv azt mondja ki, hogy a jobb kommunikáció alapvetően a tér ellenállását csökkenti; azaz ama súrlódási erőket csökkenti, amelyeket a földrajzi tér állít a személyek, áruk és információ mozgásának útjába. ... – ... a szállítás és telekommunikáció összeadódó technológiai haladása úgymond fokozatosan kibővíti a távolság centripetális hatását a cégek és háztartások helyválasztással kapcsolatos döntéseire. Vajon ezek a fejlemények a kicserélhető földrajzi tér korának eljövételét hirdetik (amikor is a tér bármely pontja, gyakorlatilag, ekvivalenssé válna bármely másik ponttal)? Ez fölvethető, de véleményem szerint valószínűtlen”, uo. 194.o. Nicol még hozzát teszi: „a telekommunikáció imponáló előnyei dacára nincsenek kézzelfogható jelei annak, hogy az elfoglalná a szállítás helyét... – A telekommunikációt szállítással helyettesítő potenciál kétségkívül létezik és széleskörűen dokumentált. Ám a helyettesítés tényleges előfordulásai-ból nem következnek szükségképpen a szállítás összvolumenének csökkenése. Az ellentétes álláspont figyelmen kívül hagyja a jobb kommunikáció szinergikus hatását olyan személyes találkozások igényére, amelyek intézményi vagy kulturális okokból nem pótolhatók online kapcsolatokkal”, uo. 195.o.

⁴⁴ „Úgy látszik, hogy a szövegszerkesztésben merül ki a személyi számítógép használatának túlnyomó része, s ez a magasan kvalifikált szakemberek kisebbségére korlátozódik”, írta Castells. „Ezután a játék és az adókönyvelés következik, ami azonban aligha tenné indokolttá a számítógép teljesidejű tulajdonlását. Az *on-line információs szolgáltatások* területén viszont, kivált a telefonnal kombinálva, az új elektronikus otthon hamarosan sikeres lehet. Miközben kétséges, hogy az embereknek vajon tetszeni fog-e az elektronikus posta, az elektronikus bankszolgálat, vagy a *teleshopping*, bizonyos, hogy a nagy szervezetek, idő- és munkaköltséget megtakarítani kívánó igyekezetükben, a háztartásokat a rendszerükbe való bekapcsolódásra ösztönzik. Ezt a távolról közvetített szolgáltatások és információ mennyisége növelésének tendenciája fogja követni, interaktív áramlásokkal a kábelen vagy a telefonon át. ... – Ezzel együtt is, az otthonokban lejátszóó valódi ‘forradalom’ a szórakozáshoz kötődik. Az otthonok felszereléséhez egyre inkább hozzátartozik a képek, hangok, hírek és információcserék önálló világa. ... *tendenciájában* azt mondhatjuk, hogy az új technológiák a tapasztalat delokalizációjához vezetnek a magánélet szférájában, amiképpen ezt a munka-orientált szervezetekben is tesszik. *Megtörténhet*, hogy az otthonok elszakadnak lakóhelyi környezetüktől s a városoktól, és mégsem lesznek magányos, elszigetelt helyek”, uo. 17.sk.o.

⁴⁵ Uo. 18.sk.o.

Figyeljünk a megfogalmazásra: *a legtöbbek számára a kirekesztés tere*. A keserűség új tónusa vehető itt észre Castells hangjában; a későkilencvenes évekre ez a tónus válik majd meghatározóvá nála. Ám előbb még tanúi vagyunk az 1988-ban befejezett *The Informational City* újra lelkesülő, szinte eszkatológikus hangulatának.

Ez az a könyv, amelyben Castells, először és utoljára, rá tudja venni magát annak feltételezésére, hogy az új információs technológiáknak valamiféle fölszabaddító potenciálja lehet. A könyv áttekinti, újrafogalmazza és bővíti Castells fő témáit: az információs fejlődési mód fogalmát;⁴⁶ a hálózatoknak mint „világunk kialakulóban lévő szervezési formájának” eszméjét;⁴⁷ ama tételt, miszerint az állam mindig is szerepet játszott és ma is lényeges szerepet játszik a piacgazdaság fönntartásában;⁴⁸ a földrajzi differenciálódás képletét („az információs-technológiai iparban a munka technikai és társadalmi megosztása”, írja Castells, „nemcsak lehetővé teszi a térbeli szegmentációt, de egyenesen oka annak”⁴⁹; annak magyarázatát, hogy miért marad fenn oly makacsul „az információ-intenzív iparágak irányító szintjének központositott elhelyezkedése”;⁵⁰ a „kettős város” [dual city] fogalmát;⁵¹ vagy az „innovációs miliók” [milieux of innovation] elméletét.⁵²

⁴⁶ Tömör megfogalmazása: „az információs fejlődési mód sajátossága, hogy itt a tudás – magasabb termelékenységet gerjesztendő – magára a tudásra hat”, *The Informational City*, 10.o.

⁴⁷ Ld. pl. uo. 32.o.

⁴⁸ Megalapozatlan „ideológiai álláspont”, írja pl. Castells, „miszerint a piaci erők eleve jobban irányítják az információs technológiák fejlődését. Japán vezető szerepe ezen a területen annak következménye, hogy az állam erőteljes és rendszeres beavatkozással támogatta a nemzeti társaságokat, emelte technológiai színvonalukat a céllal, hogy Japánt nem-katonai eszközökkel világhatalommá tegye”, uo. 16.o. – Ld. még uo. 25.o.: „aminek tanúi vagyunk, az nem az állam visszavonulása a gazdaság színteréről, hanem a beavatkozás új formájának kialakulása, mely által az állam új eszközöket és új területeket hat át, mialatt más területeket deregulál és átad a piacnak.” A kapitalizmus restrukturálása, húzza alá Castells, „átfogja a tőke mozgásokat, a munkaerő migrációját, a termelés folyamatát magát, a piacok egymást-áthatását, s támaszelemként fölhasználja a nemzetállamokat abban a nemzetközi versenyben, amely végül is minden nemzet gazdasági sorsát el fogja dönteni”, uo. 26.o.

⁴⁹ Uo. 77.o.

⁵⁰ Uo. 150.o.

⁵¹ „A leginkább elvárosiasodott területek központi körzeteiben növekszik a leggyorsabban a magasan fizetett állások száma, miközben ezekben a körzetekben olyan etnikai-kisebbségi lakosság telepszik meg, amely egyre kevésbé képes effajta állások betöltésére. A kettős város, amelyet a magasan képzett szakmai és menedzseri középosztály tetemes hányadának s egy növekvő városi alsó osztálynak térbeli együttléte jellemez, testesíti meg az új információs gazdaság ellentmondásos fejlődését, és a városmag konfliktusos birtokbavételét olyan társadalmi csoportok által, amelyek egyazon teren osztoznak, miközben életstílusuk és a társadalom struktúrájában betöltött helyzetük tekintetében fényévnnyi távolságra vannak egymástól”, uo. 204.o.

⁵² „Noha a milió fogalma nem szükségképpen tartalmaz térbeli dimenziót”, magyaráz Castells, „amellé érvelek, hogy az információs-technológiai iparok esetében az innovációs folyamat által megkövetelt interakció természete folytán a térbeli közelség az ilyen miliók fennállásának anyagi feltétele”, uo. 82.o.

Ám ami Castells-et igazán érdekli itt, az egy új lokalizmus lehetősége, s erről félreérthetetlen hangon beszél:

Néha ... utópikus látomásra van szükség ... , hogy az emberek képesek legyenek az elgondolhatatlan elgondolására... .. Hacsak alternatív, az új társadalmi mozgalmak által táplált realiztikus stratégiákat nem találunk arra, hogy az áramlások terében a helyek-lokalitások társadalmi jelentését újjáépítsük, társadalmaink egymással nem kommunikáló szegmensekre töredeznek, melyek kölcsönös elidegenedése romboló erőszakhoz és egy történelmi hanyatlás folyamatához fog vezetni.⁵³

A „hatalom áramlásainak globalizációja” és „a helyi közösségek törzsiesedése”, hangsúlyozza Castells, egyugyanazon folyamat részei. Ez „a történelmi restrukturálás alapvető folyamata: a technikai-gazdasági fejlődés és az eme fejlődést ellenőrző társadalmi ellenőrzés vonatkozó mechanizmusai közötti növekvő elkülönülés”.⁵⁴ Az állam és a helyi kormányzatok jelentősége, írja Castells, növekszik, midőn

a fejlődés, a munka és az elosztás feletti társadalmi és politikai ellenőrzés hagyományos struktúráit aláásta a nemzetközivé lett gazdaság információs áramlásokban megvalósuló hely-nélküli logikája. A restrukturálás folyamata ezen alapvető dimenziójának végső kihívása abban a veszélyben rejlik, hogy tovatűnik a helyi állam, s tovatűnik ennél fogva annak lehetősége, hogy az emberek maguk gyakoroljanak ellenőrzést a maguk élete fölött – hacsak nem találjuk fel újra a demokráciát, az áramlások terével a helyek hatalmát szembeállítva.⁵⁵

Castells itt újra meghirdeti, kidolgozottabb formában, 1982-es programját:

A helyekre-alapozott társadalmi jelentések rekonstrukciója három szinten – kulturális, gazdasági és politikai szinten – igényli alternatív társadalmi és térbeli projektek egyidejű megfogalmazását. – Kulturális szinten a területileg meghatározott helyi társadalmaknak meg kell őrizniük identitásukat és építeniük kell történelmi gyökereikre, tekintet nélkül gazdasági és funkcionális függésükre az áramlások terétől. A helyek szimbolikus megjelölése, az azonosítás szimbólumainak megőrzése, a kollektív emlékezetnek a kommunikáció tényleges gyakorlatában történő kifejezése azok az alapvető eszközök, amelyek révén a helyek mint olyanok tovább létezhetnek, anélkül, hogy létjogosultságukat funkcionális teljesítményükkel kellene iga-

⁵³ Uo. 353.o.

⁵⁴ 350.o.

⁵⁵ Uo. 348.o.

zolniok. Elkerülendő ugyanakkor a helyi identitásnak bármiféle tágabb társadalmi hivatkozási keretet nélkülöző túlhangsúlyozását, legalább két pótlólagos stratégia alkalmazására van szükség: a helyi közösségeknek egyfelől olyan kommunikációs kódokat kell felépíteniük, amelyek ablakot nyitnak más identitások felé is, azaz olyan kódokat, amelyek a közösségeket magasabb szintű kultúrákat elismerni és azokkal kommunikálni képes szubkultúrákként határozzák meg; s másfelől a kulturális identitás igenlését és szimbolikus gyakorlását gazdasági stratégiával és politikai gyakorlattal kell összekapcsolniok. Így haladhatók meg a törzsiség és fundamentalizmus veszélyei.⁵⁶

Ahhoz, hogy a helyi kormányzatok képesek legyenek ezen cél elérésére, alkalmazniok kell az új kommunikációs technológiákat. Mint Castells írja: „ki kell alakítaniok saját információs, döntéshozatali és stratégiai-szövetségi hálózatukat, hogy méltó tárgyalófelei lehessenek a hatalommal bíró szervezeteknek. Más szavakkal, a helyek terére alapozva az áramlások alternatív terét kell megteremteniök”.⁵⁷ A technológia azonban, hangsúlyozza Castells, önmagában nem lesz elegendő. A társadalmi mozgósítás, a politikai elszántság és az egyeztetett stratégiák elengedhetetlenek, ha a helyi kormányzatok „együttesen kívánják az áramlások hatalmát kihívni s a helyek ellenhatalmát újra beiktatni”.⁵⁸

⁵⁶ Uo. 350.sk.o. Castells hozzát teszi: „A helyeknek-helységeknek – a városoknak és régióknak – arra is képesnek kell lenniök, hogy megtalálják specifikus szerepüket az új információs gazdaságban. ... a lokalitások az információs gazdaság saját természetét folytán nélkülözhetetlen elemekké lehetnek az új gazdasági földrajzban. ... – A helyi kormányzatoknak központi szerepüként kell megszervezniök a helyek társadalmi ellenőrzését az áramlások tere funkcionális logikája felett. Csakis ezen szerep megerősítésén át lesznek a lokalitások képesek arra, hogy az új funkcionális logika közepette a helyi társadalom jelentése-jelentősége visszaállításának érdekében nyomást fejtsenek ki a gazdasági és politikai szervezetekre. Ez az állítás ellentmond ama elterjedt véleménynek, miszerint a helyi kormányzatok szerepe csökkenni fog a nemzetközivé lett gazdaság és az áramlások funkcionális tere viszonyai között. Úgy hiszem, hogy éppen mivel ilyen világban élünk, lehet és kell a helyi kormányzatoknak, a polgári társadalmak [civil societies] képviselőiként, döntőbb szerepet játszaniok. A nemzeti kormányok gyakran ugyanúgy nem rendelkeznek hatalommal az azonosíthatatlan áramlások kezelésére, mint a helyiek. ... Mivel a helyi kormányzatok a helyi társadalomhoz kötődő specifikus érdekeket védik, képesek az ilyen érdekek fölismérésére, s arra, hogy a hatalom áramlásainak igényeire rugalmas választ adjanak, minden esetben a legjobb alkupozíciókat választva ki. ... a világgazdaság kialakulása a tizenmegyedik s a tizenhatodik század között a városállamok mint világot-átfogó tárgyalási stratégiákra képes, rugalmas politikai intézmények kialakulásához vezetett... A gazdaság totális nemzetközivé válásának jelenlegi folyamata úgyszintén elvezethet, a funkcionálisan tehetetlen és intézményileg bürokratizálódott nemzetállamok alternatívájaként, a helyi állam reneszánszához”, uo. 351.sk.o.

⁵⁷ Uo. 352.sk.o.

⁵⁸ Uo. 353.o.

Castells kulturális, gazdasági és politikai újjászületésbe vetett reményei 1993-ra elhalványultak. Ebben az évben jelent meg Carnoy, Castells, Cohen és Cardoso közös kötete, a *The New Global Economy in the Information Age*.⁵⁹ A kötet bevezető tanulmánya – a jelek szerint a négy szerző kollektív munkája – a nemzetállamok változatlan, döntő fontosságát hangsúlyozza.⁶⁰ Castells saját fejezete az „Információs gazdaság és az új nemzetközi munkamegosztás” címet viseli. Itt Castells egyfajta „negyedik világ” kialakulásáról beszél, ezeket „három kontinens visszamaradt falusi területeinek marginalizált gazdaságai, valamint Afrika, Ázsia és Latin-Amerika városainak terjeszkedő nyomornegyedei” alkotják.⁶¹ Strukturális válságra utal, mely „alapvetően azzal függ össze, hogy számos ország ... képtelen a gazdasági növekedés új feltételeihez alkalmazkodni”.⁶² Ez a válság „többféle kollektív reakcióhoz vezethet, valamennyiöknek nagy a destruktív potenciálja”. Ilyen reakciók: új kapcsolatok létesítése a globális gazdasággal a *bűnöző-gazdasághoz* történő csatlakozás révén; kollektív vagy egyéni erőszak; s az ideológiai és vallási *fundamentalizmus* kialakulása.⁶³ Castells figyelmeztet:

Ha a negyedik világ kialakulását nem ellensúlyozza a mostani világfejlődési modell tudatos reformja, akkor a huszonegyedik század információs gazdaságának nemcsak az éhhaláltól fenyegetett gyermekek nyomasztó képével kell szembenéznie, hanem világot-átfogóan hatalmas bűnöző maffiákkal, drámai etnikumok-közötti erőszakkal, s a fundamentalizmus dagályával – mindez meg fogja rendíteni toleranciánkat és darabokra töri újonnan meglelt békénket.⁶⁴

⁵⁹ Martin Carnoy – Manuel Castells – Stephen S. Cohen – Fernando Henrique Cardoso, *The New Global Economy in the Information Age: Reflections on Our Changing World*, University Park, PA: The Pennsylvania State University Press, 1993.

⁶⁰ „Meg vagyunk győződve arról”, írják a szerzők, „hogy a multinacionális vállalatok nemzeti eredetű produktumai, s hogy gazdasági erejük ma is otthoni bázisuk függvénye. Arról is meg vagyunk győződve, hogy a helyi gazdasági fejlődést elősegítő nemzetállami tevékenységek köre nemcsak az emberi erőforrás nemzetközi elosztásra szánt fejlesztését foglalja magába. ... Továbbá a politikának kulcsszerepet tulajdonítunk a nemzetállamok gazdaságuk megerősítését célzó tevékenységében. A politika nem szorítkozhat és nem is szorítkozik arra, hogy a tőkeakkumuláció számára teremtsen környezetet.” Amihez azonban hozzáteszik: „Mostanában a nemzeti populációk elvetik a ’nemzet’-államokat, s egyszerre tekintenek kifelé és befelé. Ha nem sikerül a nemzetállamokat rugalmasabb, hatékonyabb képletekké alakítani, bizonyos társadalmi mozgalmak esetleg kiállnak a hatalom más államokra vagy transznacionális entitásokra történő átruházása mellett”, *The New Global Economy...*, 3.sk.o.

⁶¹ Uo. 37.o.

⁶² Uo. 38.o.

⁶³ Uo. – Castells itt hozzáteszi: „A kirekesztés logikája, amely a mostani uralkodó rendszert jellemzi, a kirekesztettek által az uralkodók kirekesztésére irányuló reciprok követelésekkel találkozik. A rendszer uralkodó dinamikája a világ egyes részein immár nem kizsákmányoláshoz, hanem irrelevanciához vezet, vagyis minden kapcsolat megszakadásához, egész csoportoknak, kultúráknak vagy országoknak az új világrendszer uralkodó szerkezetétől történő elidegenedéséhez.”

⁶⁴ Uo. 39.o.

Sötét kép. Ám Castells-nek még reményei vannak „az új, demokratikus Oroszország” fölemelkedése és „a számos körzetben (például Magyarországon és a balti köztársaságokban) meglévő, noha nagyon kevésbé kihasznált tudományos és technikai humán erőforrás” mozgósítása tekintetében.⁶⁵ Az 1990-es évek végére ezeknek a reményeknek szerte kellett foszlaniuk.

A *The New Global Economy* hátsó borítóján érdekes mondat olvasható: „A szerzők 1992 márciusában Moszkvában találkoztak, ahol tanácsokkal igyekeztek segíteni a Jelcin-kormány politikai-gazdasági stratégiáját, jelen könyvben foglalt elemzéseik eredményeit fölhasználva.” Az *Információs kor* első kötete bővebben számol be erről. Kiderül, hogy Castells 1992-ben valamiféle tanácsadó bizottság elnöke volt, mely bizottság úgymond „az átmenet társadalmi problémája” kérdéskörében tett javaslatokat az orosz kormánynak.⁶⁶ 1992 áprilisában a bizottság jelentést készített, melyben többek között ez volt olvasható:

A piacgazdaság csakis intézményes keretben működik. Az orosz reformmozgalom kulcsfeladata ma az intézményes összefüggésrendszer fölépítésében áll, hogy ezzel megteremtse a piacgazdaság számára szükséges feltételeket. ... Ez a társadalmi, politikai és intézményi infrastruktúra számos elemet foglal magába, úgymint: törvények, szabályok, viselkedési normák, továbbá konfliktusok föloldására, felelősség megállapítására ... és tulajdonjogok meghatározására szolgáló eljárások. Mihamarabb szükséges továbbá annak a széleskörű meggyőződésnek a kialakítása, miszerint ezek a szabályok csakugyan a gazdasági életet irányító szabályok, nem pusztán papírfecnik. Hogy ez megtörténjen, működő közigazgatásra van szükség. A piac nem helyettesíti, hanem kiegészíti az államot. Állam nélkül a piac nem működőképes.⁶⁷

A jelentés, mint Castells maga mondja, nem sok eredményt hozott,⁶⁸ ami azonban nem változtatott a szerző Oroszországhoz fűződő szoros kapcsolatain. Az általa ott 1989-ben megkezdett terepmunka 1996-ig folytatódott.⁶⁹ Így azután első kézből lehettek információi arról, hogy „hogyan lett lényegében tönkretéve a hadiipari szektor, a szovjet ipar szíve”, vagy hogy „a tudományos-műszaki kutatóintézetek lerongyolódtak”.⁷⁰

⁶⁵ Uo. 40.sk.o.

⁶⁶ *The Information Age*, I.köt., 144.o., 184-es jegyzet. A bizottság 1992 végére, Gajdar lemondását követően, megszűnt működni.

⁶⁷ Uo. 144.o.

⁶⁸ „Néhány hónappal később”, írja Castells, „Gajdar és Burbulisz ... kikerült a kormányból. Egy évvel később tankok kellenek az új alkotmány kihirdetéséhez. Két évvel később Zsirinovszkij és a kommunisták jól szerepeltek a parlamenti választásokon. Három évvel később, 1995-ben, a kommunisták megnyerték a parlamenti választásokat”, uo. 144.sk.o.

⁶⁹ Ld. uo. 137.o., 167-es jegyzet.

⁷⁰ Uo. 139.o.

Az *Információs kor* harmadik kötete elején Castells így ír:

Nem véletlen, hogy ez a kötet a szovjet kommunizmus összeomlásával nyit. Az 1917-es Orosz Forradalom, s az általa föllobbantott nemzetközi kommunista mozgalom a huszadik század uralkodó politikai és ideológiai jelensége volt. A kommunizmus és a Szovjetunió, s az ellenétes reakciók, amelyeket világszerte kiváltottak, döntő bélyeget hagytak a század társadalmain és emberein. S mégis, ez a hatalmas birodalom és erőteljes mitológiája, az előre nem látott történelmi változás egyik legrendkívülbb példáját szolgáltatva, alig néhány év alatt szétesett. Véleményem szerint ezen folyamat gyökerét, e történelmi korszak végét, az magyarázza, hogy az állami dirigizmus [statism] képtelennek bizonyult az információs korbba történő átmenet irányítására.⁷¹

Amint Castells e könyvben rámutat, az információs kort „nem a tudás és információ központi szerepe” jellemzi, „hanem a tudás és információ alkalmazása tudásgerjesztő és információfeldolgozó/kommunikációs eszközökre, az innováció és az innovációs felhasználás kumulatív visszacsatolásaiban”.⁷² Néhány más, jelen recenzió olvasói számára immár többnyire ismert, főbb téma: Először is, természetesen, az „áramlások” eszméje. Castells fogalmi kapcsolatot állapít meg áramlások, hálózatok és kirekesztés között;⁷³ szembeállítja az áramlásokat és hálózatokat egyfelől, s a helyhez kötött munkát másfelől;⁷⁴ és az I. kötet 6. fejeze-

⁷¹ *The Information Age*, III.köt., 2.o.

⁷² *The Information Age*, I.köt., 32.o.

⁷³ Pl. az I.köt. 61.sk.o.-n. Itt első helyen Kevin Kelly-t idézi (*Out of Control*, 1995): „A hálózat az egyetlen olyan szervezet, amely képes nem eleve-meghatározott irányokban növekedni, vagy irányítás nélkül tanulni. Minden más topológia korlátokat szab a lehetséges történéseknek. A hálózat csupa szélekből áll: nyitott végű, akárhonnan közelítsük is meg. Mondhatjuk, hogy a hálózat a legkevésbé strukturált minden olyan szervezet közül, amelynek még egyáltalán van struktúrája... Igazán szétartó alkotórészek sokasága valójában csak a hálózat keretei között maradhat koherens. Semmilyen előre elrendezés – lánc, piramis, fa, kör, küllő – sem képes igazi sokféleséget egésként működtetni.” Castells ehhez hozzáteszi: „Ami az új technológiai paradigma konfigurációját kitünteti, az a rekonfiguráció képessége – döntő vonás ez állandó változás és szervezeti cseppfolyósság által jellemzett társadalmunkban. ... a rugalmasság föltszabadító erő lehetne, de elnyomó tendencia is, ha mindig a hatalmon lévők a szabályok újrainói.” Castells végül G.J. Mulgan-ra hivatkozik (*Communication and Control*, 1991): „A hálózatokat nemcsak azért hozzák létre, hogy általuk kommunikáljanak, hanem azért is, hogy helyzetbe kerüljenek, hogy kiközösítsenek [to outcommunicate].” Vö. még I.köt., 469.o.: „A hálózatok alkotják az új társadalmi morfológiát, s a hálózat-képező logika terjedése lényegesen módosítja a termelés, tapasztalat, hatalom és kultúra működését és kihatásait. ... az áramlások hatalma fölébe kerül a hatalom áramlásainak.”

⁷⁴ Pl. az I.köt. 232. és 235.o.-n.: „Míg a tőke szabadon áramlik a globális pénzügyi hálózatokban, a munkaerő belátható ideig még erősen korlátozzák intézmények, kultúra, államhatárok, rendőrség s az idegengyűlölet. ... a munkaerő legnagyobb része nem a hálózatban áramlik, hanem függővé válik a hálózat más szeleteinek funkciójától, evolúciójától és viselkedésétől. A globális hálózatok áramköreibe szakadatlanul mozgó cégek befolyása alatt kialakul a munkaerő egyfajta hierarchikus, szegmentált, kölcsönös függősége.”

tében kísérletet tesz az „áramlások tere” fogalom átfogó elemzésére.⁷⁵ Az elemzés – mely tobzódik az ilyen megfogalmazásokban: „a tér kikristályosodott idő”, „az áramlások tere nem más, mint ama osztottidejű [time-sharing] társadalmi gyakorlatok anyagi szerveződési formája, amelyek áramlásokon át működnek”, „az áramlások tere nem hely-nélküli, szerkezeti logikája azonban az”⁷⁶ - aligha mondható sikeresnek.

A hálózat eszméje az *Információs korban* jelentősen kibővül. Így Castells bevezeti a *hálózat-vállalat* [network enterprise] fogalmát;⁷⁷ összefoglalóan jellemzi a hálózat-társadalmat [network society];⁷⁸ utal az *európai régiók hálózatára*;⁷⁹ és megalkotja a *hálózat-állam* jelen könyvismertetésben már hivatkozott kifejezé-

⁷⁵ A 6. fejezet a „Space of Flows” címet viseli, benne a két utolsó alfejezet a „The Social Theory of Space and the Theory of the Space of Flows” és „Space of Flows and Space of Places” címet.

⁷⁶ *The Information Age*, I.köt., 411.sk.o.

⁷⁷ Ahogyan fogalmaz: „A fő váltás a vertikális bürokráciától a horizontális társaság felé történő elmozdulásként jellemezhető. ... Ahhoz, hogy a hálózati rugalmasság előnyeit internalizálni tudja, a társaságnak magának is hálózattá kellett válnia s belső szerkezetének minden elemét dinamizálni: lényegében ez a jelentése a ‘horizontális társaság’ modellnek, melynek keretén belül gyakran sor kerül az egyes egységek decentralizálására s azok önállósága növelésére... ... a hálózat által megvalósított üzleti projekt lesz a tényleges működő egység, nem pedig egyes társaságok, vagy társaságok formális csoportosításai. ... A ‘horizontális társaság’ ön-programozott, önirányító egységek decentralizációra, részvételtre és együttműködésre alapozott dinamikus és stratégiaileg tervezett hálózata”, uo. 164.sk.o. Amihez Castells még hozzáteszi: „az együttműködés és a hálózat-képzés kínálja az egyedüli lehetőséget a költségek és kockázatok megosztására, valamint lépéstartásra az állandóan megújuló információval. A hálózatok ugyanakkor kapuőrök is. A hálózatokon belül szakadatlanul új lehetőségek hozatnak létre. A hálózatokon kívül egyre nehezebb a túlélés. A gyors technológiai változások körülményeinek közepette immár a hálózatok, nem pedig a cégek a tényleges működő egységek”, uo. 171.o. Másik fontos megfogalmazás: „A történelem során első ízben a gazdasági szerveződés alapvető egysége nem valamiféle alany, akár egyedi (mint a vállalkozó, vagy a vállalkozói család), akár kollektív (mint a tőkés osztály, a társaság, az állam). ... a hálózat az egység – a hálózat, melyet szubjektumok és szervezetek sokasága-sokfélesége alkot, s mely állandóan módosul a környezethez és a piaci struktúrákhoz alkalmazkodva”, uo. 198.o.

⁷⁸ Pl. a III.köt. 350.o.-n.: „az információs kor új társadalomszerkezetét *hálózat-társadalom*nak nevezem, mivel a termelés, hatalom és tapasztalat hálózataiból épül fel... ... A társadalom nem minden dimenziója és intézménye követi a hálózat-társadalom logikáját, mint ahogyan a ipari társadalmak hosszú időn át az emberi létezés számos pre-indusztriális formáját magukba foglalták. Azonban az információs kor minden társadalmát áthatja, más-más intenzitással, a korábbi társadalmi formákat elnyelő és alávétő, dinamikus expanziójú hálózat-társadalom átfogó logikája.”

⁷⁹ Ld. pl. I.köt., 381.o.: „annak folytán, hogy a gazdasági tevékenységek egyre nemzetközibbé váltak Európa-szerte, a régiók inkább függenek az ilyen tevékenységektől. Ennek megfelelően a régiók, kormányaitól és üzleti elitjüktől indítva, a globális gazdaságban versenyképességet elérendő átstrukturáltak önmagukat, és együttműködési hálózatokat hoztak létre a regionális intézmények között valamint a régió-beagazottságú társaságok között. Vagyis a régiók és a helyek-helységek nem tűntek el, de integrálódtak azokba a nemzetközi hálózatokba, amelyek legdinamikusabb szektorait kapcsolják össze.”

sét.⁸⁰ A hálózat-állam eszméje központi szerepet játszik a könyvben, kivált két specifikus vonatkozásban: egyfelől a *nemzetállam csökkenő jelentőségének*,⁸¹ másfelől a *helyi államnak* fogalmával kapcsolatban. Az utóbbi fogalom, mint korábban láttuk, már az *Informational City*-ben fölmerült; most kifejezetten előtérbe kerül, dominálva a lokalizmust elemző gondolatmeneteket. Castells a lokális-globális dialektika több aspektusát is taglalja. Így például a média egyidejű globalizációját és lokalizációját.⁸² Amire azonban igazán összpontosít, az a *helyi kormányzatok* lehetséges vagy kívánatos funkciója a globalizált világban. „A kormányzat re-lokalizációja”, írja, „kínálja a politika re-legitimációjának legközvetlenebb útját.”⁸³ Az *Informational City* és az *Age of Information* közötti elmozdulás

⁸⁰ Ld. pl. III.köt., 332.o.: „az állam új formája, melyet az európai intézmények testesítenek meg: a hálózat-állam. Ezt az államot az autoritásnak (azaz, végső soron, a legitimált erőszak alkalmazásának) egyfajta hálózat mentén történő megosztása jellemzi. A hálózatnak, definíció szerint, csomópontjai vannak – nincsen középpontja. A csomópontok különböző méretűek lehetnek és a hálózatban aszimmetrikus viszonylatokban kapcsolódhatnak egymáshoz, vagyis a hálózat-állam nem zárja ki a tagjai közötti politikai egyenlőtlenséget. ... Ezzel együtt is, tekintet nélkül ... az aszimmetriákra, az európai hálózat-állam különböző csomópontjai kölcsönös függőségi viszonyban állnak egymással, úgy-hogy egyetlen csomópont sem veheti semmibe a többieket – még a leghatalmasabb a legkisebbet sem – a döntéshozó folyamatban. Ha bizonyos politikai csomópontok így tesznek, az egész rendszer megkérdőjeleződik. Ebben áll a különbség a politikai hálózat és a központtal bíró politikai struktúra között. – A rendelkezésre álló bizonyítékok csakúgy, mint a politikaelmélet közelmúltbeli vitái azt látszanak sugallni, hogy a hálózat-állam, a maga geometriailag változékony szuverenitásával, a politikai rendszerek válasza a globalizáció kihívásaira. S alighanem mindmáig az Európai Unió a legvilágosabb megnyilvánulása ezen keletkezésben lévő, az információs korra valószínűleg jellemző államformának.”

⁸¹ Ahogyan Castells írja: „a nemzetközi intézményeknek és nemzetekfeletti konzorciumoknak a világpolitikai stratégiákban játszott növekvő szerepét ... nem lehet úgy tekinteni, mintha az egyenlő volna a nemzetállam pusztulásával. Am a nemzetállamoknak ahhoz, hogy az államok hálózatának szegmentumaként valamiképpen fennmaradhasanak, nagy árat kell fizetniük: egyre elhanyagolhatóbbak, legitimitásuk egyre bizonytalanabb, hatalmuk, végső soron, egyre csekélyebb”, *The Information Age*, II.köt., 269.o. Később a kötetben így fogalmaz: „ami most kialakulni látszik, ... az a nemzetállamoknak mint központoknak megszűnése a mai világ politikai színterét jellemző megosztott szuverenitás viszonyai közepette. ... a nemzetállamok ... egyre inkább ... a hatalom tágabb hálózatának csomópontjai lesznek. ... Az állam elméletének helyébe ... a hatalom elmélete lép”, uo. 304. és 306.o.

⁸² Ld. pl. II.köt., 257.o.: „Az új kommunikációs technológiáknak köszönhetően ... a média globalizációjával párhuzamosan számos országban a helyi média, különösen a rádió és a kábeltelevízió rendkívüli növekedését figyelhetjük meg. Ezen – gyakran közös programokat is sugárzó – helyi médiumok legtöbbje szoros kapcsolatokat létesített meghatározott, széles közönségretegekkel, kikerülvén a tömegmédia standardizált műsorait. Ily módon megszabadulnak az ellenőrzés ama hagyományos (közvetlen vagy közvetett) csatornáitól, amelyeket a nemzetállamok hoztak létre a televíziós hálózatokkal és a főbb újságokkal szemben. A rugalmas kommunikációs technológiákat alkalmazó helyi és regionális média növekvő politikai autonómiája a közfelfogás formálásában ugyanolyan fontos trend, mint a média globalizációja.” Amihez Castells még hozzáteszi: „A számítógép-közvetítette kommunikáció úgyszintén megszabadul a nemzetállam ellenőrzésétől, a területenkívüliséget élvező kommunikáció új korszakát vezetve be – a legtöbb kormány elborzadva tekint a jövőbe”, uo. 258.o.

⁸³ Uo. 272.o.

sok listájából az egyik legföltűnőbb és legsokatmondóbb: a helyi közösségi mozgalmak eszméjének fölváltása a helyi kormányzat politikájának eszméjével. Ezen elmozdulást illetően Castells nem is beszélhetne világosabban. Állítások sorát fogalmazza meg. Először a lokalitásról magáról, a második kötet „Területi identitások: a helyi közösség” című alfejezetében, ahol „a tér és kultúra közötti rendszeres kovariáció leegyszerűsítő fogalmát” bírálja. Ahogyan írja:

Nem hiszem, hogy pontatlan lenne azt mondani, miszerint a helyi környezetek, önmagukban, nem gerjesztenek sajátos viselkedésmintát, vagy akár jellegzetes identitást. Ami mellett viszont a kommunalista szerzők érvelnek, s ami megegyezik a magam kultúrák közötti megfigyelésével: az emberek ellenállnak az individualizáció és társadalmi atomizáció folyamatának, s hajlanak arra, hogy közösségi szervezetekbe csoportosuljanak, amelyek idővel az odatarozás érzését keltik, végül pedig, sok esetben, közösségi, kulturális identitást hoznak létre. Hipotézisem szerint ahhoz, hogy ez megtörténjen, társadalmi mozgósítás szükséges. Vagyis az embereknek városi mozgalmakban (nem egészen forradalmiakban) kell résztvenniük, miáltal közös érdekeket fedeznek fel és védelmeznek, így vagy úgy osztoznak egymás életében, s új jelentés keletkezhet.⁸⁴

Másodszor arról, hogy a városi mozgalmak, amelyek az 1970-es és 1980-as években önálló lendülettel bírtak,⁸⁵ tapasztalata szerint hogyan olvadtak össze az intézményes politikával:

sok esetben a városi mozgalmak – közbeszédük, szereplőik, szervezeteik – integráltattak a helyi kormányzat szerkezetébe és gyakorlatába, közvetlenül vagy közvetve, a polgári részvétel sokrétű rendszerén és a közösségi fejlesztéseken keresztül. Ez a trend, miközben a városi mozgalmakat mint az alternatív társadalmi változás forrásait valójában likvidálta, számottevően megerősítette a helyi kormányzatokat s felmutatta a helyi államnak mint a politikai ellenőrzés és társadalmi jelentés rekonstruálása jelentős példájának-terepének lehetőségét.⁸⁶

⁸⁴ Uo. 60.o.

⁸⁵ „A városi mozgalmak”, írja Castells, „döntő, kritikus forrásaivá váltak a kapitalizmus, állami dirigizmus és informacionalizmus egyoldalú logikájával szembeni ellenállásnak. Hiszen a proaktív mozgalmak és a politika (úgy mint a szakszervezeti mozgalom s a politikai pártok) képtelensége arra, hogy a gazdasági kizsákmányolással, kulturális dominanciával és politikai elnyomással szembeszálljanak, az embereknek csak két választást hagytak: vagy megadják magukat, vagy pedig helységük-hovatartozásuk – lokalitásuk – mint az önmeghatározás és autonóm szerveződés legközvetlenebb forrása alapján védekeznek. Így keletkezett az egyre inkább helyi politika paradoxona az egyre inkább globális folyamatok strukturálta világban”, uo. 61.o.

⁸⁶ Uo. 62.o.

Harmadszor Castells oda érvel, hogy az elektronikus hálózat-képzés közegében a közvetlen polgári részvétel valójában veszélyezteti, nem pedig segíti a demokráciát. Castells itt az utópiát⁸⁷ a realitással⁸⁸ állítja szembe. A valóságos világban, ahogyan Castells most látja, kibékíthetetlen ellentmondás van a hálózat-képzés logikája és a közösségi ellenállás érzülete között.⁸⁹ S arra kényszerül, hogy az előbbi mellé álljon, hiszen – ez egy másik fő elmozdulás az *Informational City*-hez képest – úgy érzékeli, miszerint a hálózott világ átfogó viszonyai közepette a bázismozgalmak óhatatlanul fundamentalista vonásokat öltenek. A kirekesztettek maguk nem tudják kieszközölni, csakis az állam s kiváltképpen a hálózott helyi állam képes elérni, hogy a kirekesztettek sorsa megváltozzon. Mint Castells írja:

⁸⁷ „A világ számos társadalmában”, írja, „a helyi demokrácia virágozni látszik, legalábbis az országos szintű politikai demokráciával összehasonlítva. Ez kiváltképpen igaz, amikor a regionális és helyi kormányzatok együttműködnek, s amikor hatókörüket kiterjesztik a lakóhelyi decentralizációra s a polgári részvételre. Amikor elektronikus eszközök (számítógép-közvetítette kommunikáció, vagy helyi rádió- és televízió-állomások) a polgári részvétel és vélemény-nyilvánítás többlet-lehetőségével szolgálnak ..., az új technológiák hozzájárulnak a helyi kormányzásban történő fokozott közreműködéshez. A helyi önkormányzatok tapasztalatai ... azt mutatják: lehetséges a politikai képviselet láncszemeit úgy újjáépíteni, hogy az emberek a gazdasági globalizáció és politikai kiszámíthatatlanság kihívásaival közösen nézzenek szembe... Amennyiben a nemzetállam fragmentálódását fokozza, ennek a lokalizmusnak nyilvánvaló korlátai vannak. Mégis – szigorúan megfigyelőként szólva – az 1990-es évek derekán a demokrácia legitimálásának legerőteljesebb irányzatai világszerte a helyi szinteken mutatkoznak”, uo. 350.o.

⁸⁸ Mint fogalmaz: „az elektronikus kommunikáció esélyt kínál arra, hogy erősödjön a politikai részvétel és a polgárok közötti horizontális kommunikáció. ... a polgárok megtehetnék, és meg is teszik, hogy a maguk saját politikai és ideológiai együttállásait alakítsák ki, megkerülve a berendezkedett politikai struktúrákat, s rugalmas, alkalmazkodóképes politikai mezőt alkotva. Ugyanakkor az elektronikus demokrácia kilátásaival szemben komoly fenntartások fogalmazhatók meg... Ha a demokratikus politizálásnak ez a formája a viták fontos eszközévé válik, úgy kétségkívül valamiféle 'athéni demokráciát' intézményesítene, mind nemzeti, mind nemzetközi szinten. Azaz miközben néhány országban és városban egy viszonylag kisszámú, művelt és tehetős elit az információ és politikai részvétel rendkívül hatásos eszközehez jutna, állampolgári szerepében ténylegesen megerősödve, a világ és az adott ország műveletlen, kikapcsolt tömegei az új demokratikus mag kirekesztettjei maradnának, hasonlóan a rabszolgákhoz és barbárokhoz a klasszikus görög demokrácia hajnalán”, uo. 350.sk.o.

⁸⁹ Ez az ellentmondás látványos nyomokat hagy Castells saját szövegén is. Így ír például: „Az ellenállás kommunái terüket és helyeiket védelmezik az áramlások terének ama hely-nélküli logikájával szemben, amely az információs korban a társadalmi uralmat jellemzi. Történeti emlékezetüket követelik és/vagy értékeik állandóságát igenlik a történelemnek az időtlen időben való föloldódásával s a rövidéletűnek a valóságos virtualitásban folyó ünneplésével szemben. Így az információs technológiát az emberek közötti horizontális kommunikációra és közösségi imádságra használják, miközben elvetik a technológia új bálványimádását s az önszabályozó számítógéphálózatok dekonstruáló logikájával szemben transzcendens értékeket őriznek”, uo. 358.o.

az identitások, nemzetek és államok közötti jelenlegi haláltánc nyomán az egyik oldalon ott vannak a történetileg kiüresedett, a hatalom globális áramlásainak nyílt tengerén sodródó nemzetállamok; a másik oldalon a fundamentális identitások, beásva közösségeikben vagy az ostromlott nemzetállam megalkuvásmentes elfoglalására mozgósítva; közöttük a helyi állam transznacionális hálózatokon navigálva és helyi polgári társadalmakat integrálva törekszik a legitimitás és működőképesség újjáépítésére.⁹⁰

Castells-nek nincsenek szélsőséges nézetei a nemzetállam jelen és jövőbeli szerepét illetően. „Leegyszerűsítő változatában”, írja, „a globalizáció tétele szem előtt téveszti a nemzetállam szívósságát s a kormányzat szerepét az új gazdaság szerkezetének és dinamikájának befolyásolásában... Bizonyítékok mutatják, hogy a kormányzati szabályozások és stratégiák hatással vannak a globális gazdaság nemzetközi hatáira és struktúrájára.”⁹¹ A mai világgazdaságban, hangsúlyozza Castells, a versenyképesség nagymértékben függ „a nemzeti és nemzetekfeletti intézmények politikai képességétől, hogy a joghatóságuk alatt álló országok vagy körzetek növekedési stratégiáját irányítsák”, a globális piacon versenyelőnyöket teremtve ama cégek számára, „amelyekről úgy gondolják, hogy munkahelyeket és jövedelmet gerjesztve a területükön élő lakosság érdekeit szolgálják”.⁹²

Castells a „fejlődési állam” [the developmental state] fogalmát adoptálja és adaptálja:

Valamely államot fejlődésinek nevezek, ha legitimációs elveként a fejlődés támogatására és fenntartására irányuló képességét tudja fölmutatni, ahol fejlődésen a gazdasági növekedés állandó magas rátájának s a gazdasági rendszer strukturális átalakulásának ötvözése értendő, mind belföldön, mind a nemzetközi gazdaság viszonyában.⁹³

⁹⁰ Uo. 276.o. Egy korábbi Castells-megfogalmazás: „Megfigyelhető a kirekesztőket kirekesztő logika, az érték- és jelentéskritériumok újradefiniálása egy olyan világban, amelyben beszükül a számítógép-analfabéták, a nem-fogyasztó csoportok és kommunikációval rosszul ellátott tartományok tere”, *The Information Age*, I.köt., 25.o. És, leltárt készítve a könyv végefelé: „egy új világ, a negyedik világ jött létre, melyet a társadalmi kirekesztés bolygószerzte meglévő sokszoros fekete lyukai alkotnak. ... hajléktalan, bebörtönzött, prostituált, kriminalizált, brutalizált, stigmatizált, beteg és írástudatlan személyek milliói lakják. Bizonyos körzetekben ők a többség, másutt a kisebbség... De számuk mindenhol növekszik, s egyre láthatóbbá lesznek, ahogy az információs kapitalizmus – valamint a jóléti állam összeomlása – ... a társadalmi kirekesztést erősíti”, III.köt., 164.sk.o.

⁹¹ *The Information Age*, I.köt., 97.sk.o. Mint Castells fogalmaz, „pontosan a nemzetközi gazdaság kölcsönös függőségei és nyitottsága miatt kell az államoknak választópolgáiraik gazdasági jóléte érdekében fejlesztési stratégiák támogatásába bocsátkozniuk”, uo. 90.o.

⁹² Uo. 105.o.

⁹³ Uo. 182.o.

Ahogy Castells fogalmaz, „az államok társadalmaknak, nem pedig gazdaságoknak kifejeződései”.⁹⁴ A fejlődési állam „társadalmi projektet” [societal project] hajt végre; s Castells kivált a délkelet-ázsiai államokra és különösen Japánra mutat, ahol „ezen társadalmi projekt történelmi kifejeződése ... a nemzeti identitás és a nemzeti kultúra igenlésének formáját öltötte, a nemzetet – ezúttal a gazdasági versenyképesség és társadalmi-gazdasági fölemelkedés révén – a világban szerepet játszó hatalommá építve vagy újjáépítve.”⁹⁵ Mindazonáltal, a kelet-ázsiai paradigmának s a nemzetállami szerep világszerte megkérdőjelezetlen voltának dacára, Castells mégis úgy látja, hogy ama szerep éppenséggel változóban van. Ahogy írja:

Az állampolgárság tartományát, szabályait és tárgyát definiáló nemzetállam szuverenitásának tetemes részét elvesztette – aláásták azt a globális áramlások dinamikája és a gazdagság, információ és hatalom szervezetek-közötti hálózatai. Legitimációs válságának szempontjából különösen kritikus az állam képtelensége arra, hogy jóléti-állami elkötelezettségeinek eleget tegyen: ennek oka pedig a termelés és fogyasztás integrálódása a kölcsönös függőségek globális rendszerében, s a tökéletes restrukturálódás kapcsolódó folyamata.⁹⁶

A kortárs társadalomelmélet lényegi kapcsolatot tételez egyfelől a nemzetállamok és másfelől a *nacionalizmus* között. Az a megfigyelés ekkor, miszerint a nemzetállamok, végső soron, veszítenek jelentőségükből, kiáltó ellentmondásban van annak érzékelésével, hogy a nacionalizmus ma, láthatólag, erősödőben van. Ettől az ellentmondástól kétféleképpen szabadulhatunk meg. Állíthatjuk, hogy a most tapasztalt kérdéses jelenségek nem is nacionalizmusok, hanem etnikai vagy törzsi kitérőek, amelyeket éppen azok a körülmények éltetnek – globalizáció, posztmodernitás, írásbeliség-utániség – amelyek között a nacionalizmusnak immár nincs értelme. Avagy mondhatjuk, hogy ami a nacionalizmust illeti, a kortárs társadalomelmélet egyszerűen téved. Castells ezt az utat választja. Mint írja:

A globalizáció kora egyszersmind a nacionalista föltámadás kora is, mely mind a berendezkedett nemzetállamokkal szembeni kihívásban, mind az identitásnak a – mindig az idegennel szemben megvallott – nemzetiség alapján, széles körben megnyilvánuló (re)-

⁹⁴ Uo. 102.o.

⁹⁵ Uo. 82.o. A kelet-ázsiai országok Castells kedvenc példái, ha annak bemutatásáról van szó, hogy lehetséges gazdasági virágzás szigorú állami szabályozás mellett is. A „Kultúra, szervezetek és intézmények: Ázsiai üzleti hálózatok és a fejlődési állam” c. alfejezet, az első kötetben, lenyűgöző empirikus részleteket és érdekes általánosításokat kínál. Az utóbbiak persze alighanem meggyőzőbbek voltak 1996-ban, mint jelen recenzió írásának idején – 1998 késő őszen – , amikor Kelet-Ázsia mély recesszióban van.

⁹⁶ *The Information Age*, II.köt., 342.o.

konstrukciójában kifejeződik. Ez a történelmi trend némely megfigyelőt meglepett azok után, hogy a nacionalizmus egyszerre három halálok folytán is halottnak nyilvánított: a gazdaság globalizációja és a politikai intézmények nemzetköziesedése; a nagymértékben közös kultúra univerzalizmusa, melyet az elektronikus média, művelődés, írásbeliség, urbanizáció és modernizáció terjeszt; s nemzet fogalmát magát megtámadó tudományos kétely...⁹⁷

A Castells által különösen bírált elméleti álláspontokat Benedict Anderson, Ernest Gellner, és Eric Hobsbawm képviselik.⁹⁸ Saját álláspontját Castells a következőképpen foglalja össze:

Négy fő analitikus pont hangsúlyozandó, amikor a mai nacionalizmust a nacionalizmusról szóló társadalomelméletek összefüggésében tárgyaljuk. Először, a kortárs nacionalizmus törekedhet is meg nem is valamely szuverén nemzetállam fölépítésére, vagyis a nemzetek, történetileg és analitikusan, az államtól független entitások. Másodsor, a nemzetek és nemzetállamok történetileg nem korlátozhatók a modern nemzetállamra, amint az a Francia Forradalmat

⁹⁷ Uo. 27.o.

⁹⁸ Ahogy Castells fogalmaz: Anderson, akinek számára a nemzetek „képzelt közösségek”, „az anti-nacionalista elmélet enyhe változatát” képviseli. Gellnernek tulajdonítja az „erőteljes megfogalmazást”, mely szerint a nemzetek „önkéntes történelmi találmányok” (uo.). Ez persze durva meghamisítása Gellner álláspontjának. Gellner pontosan ellenkező véleményen volt. Mint írta: „Halott nyelvek újraéleszthetők, hagyományok föltalálhatók, teljesen fiktív őseredeti érintetlenségek helyreállíthatók. Ám a nacionalista szenvedélynek ez a kulturálisan kreatív, fantáziadús, kifejezetten találékony aspektusa senkit se vezessen ahhoz a téves következtetéshez, hogy a nacionalizmus esetleges, művi, ideologikus találmány, amely akár be sem következett volna, ha ama átkozott, fontoskodó európai gondolkodók ... nem kotyvasztották volna össze és nem fecskendezték volna be, baljós módon, egyébként életképes politikai közösségek vérkeringésébe. A kulturális diribdarabok, amelyeket a nacionalizmus fölhasznál, gyakran önkényes történelmi találmányok. Bármely másik diribdarab éppoly alkalmas lett volna. Ebből azonban semmiképpen sem következik, hogy magának a nacionalizmusnak az elve ... maga a legcsekélyebb mértékben esetleges és véletlenszerű volna”, Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press, 1983, 56.o. Később Gellner hozzáteszi: „A föltételek, amelyek mellett a nacionalizmus válik a politikai lojalitás természetes formájává, két állításban foglalhatók össze: (1) minden ember írnokian művelt [every man is a clerk]. (Az általános írástudás elismert érvényes norma.) (2) Az írnokian művelt munkaerő horizontálisan nem mobilis, közönségesen nem képes egyik nyelvterületről a másikra átköltözni; a munkahelyek általában csak olyan írnokian művelt munkaerő számára elérhetőek, akik valamely meghatározott művelődési üzem termékei, valamely meghatározott kifejezési közeg használói. ... Az emberek általában nem érzelmi vagy szentimentális okokból válnak nacionalistává ... , hanem valódi, objektív, gyakorlati szükségességek folytán”, uo. 160.o. Castells újra csak eltorzítja a kérdéses álláspontokat, amikor azt írja, hogy Gellner és Hobsbawm szerint a „nacionalista mozgalmak, mint bizonyos elitek érdekeinek racionalizálói, föltalálnak valamely nemzeti identitást, melyet – amennyiben sikeres – a nemzetállam őriz, majd propaganda terjeszt annak alattvalói körében, egészen odáig, hogy az állampolgárok végül készek legyenek nemzetükért akár meghalni is” (*The Information Age*, II.köt., 28.o.).

követő kétszáz évben Európában kialakult. ... Harmadszor a nacionalizmus nem szükségképpen elit jelenség, sőt, ténylegesen, a nacionalizmus manapság gyakran reakciót jelent a globális elitekkel szemben. ... – Negyedszer, mivel a mai nacionalizmus inkább reaktív, mint proaktív, tendenciájában inkább kulturális, mint politikai, s így inkább a már intézményesített kultúra védelmére, mint valamely állam építésére vagy védelmére irányul. Amikor új politikai intézmények alkotnak vagy újraalkotnak, azok inkább identitások védelmi árcai, nem pedig a politikai szuverenitás indítóállásai.⁹⁹

Castells tehát úgy tartja, hogy a nacionalizmus nem – vagy nem jellegzetesen – modern jelenség. Úgy gondolja, hogy premodern és posztmodern nacionalizmusok és nemzetek is vannak. Az előbbieket létezését ugyanakkor sehol sem bizonyítja.¹⁰⁰ Ami pedig az utóbbiakat illeti, hangsúlyozza, hogy „amennyiben a nemzeteket és nacionalizmusokat kizárólag a nemzetállamok építésének folyamatára szűkítjük, nem fogjuk tudni megmagyarázni, miképpen ívelhet fölfelé a posztmodern nacionalizmus, miközben ugyanakkor a modern állam hanyatlik”.¹⁰¹ Ama eszme – megítélésem szerint helyénvaló eszme –, amelyre Castells valójában összpontosít: a hálózott helyi állam eszméje. Látja, hogy korunk szecesszionista mozgalmi ténylegesen helyi államokat hoznak létre; s érezni látszik, hogy ezen mozgalmak legalábbis valamelyest tiszteletreméltóbbaknak tűnnek fel, ha a „nacionalizmus” megjelölést alkalmazzuk rájuk. Mint írja:

Ezen a mostani századfordulón a nacionalizmusok robbanása – aholis némelyikük lebontja a multinacionális államokat, mások soknemzetiségű entitásokat építenek – nem kapcsolódik klasszikus, szuverén, modern államok formálódásához. Inkább úgy tűnik, hogy a nacionalizmus az egyik fő erő a kvázi-államok – osztott szuverenitású politikai entitások – kialakulása mögött... Azok a központosított nemzetállamok, amelyek ellenállnak a kvázi-államiságot mint új történelmi realitást kereső nacionalista mozgalmak trendjének ... áldozatul eshetnek a nemzetet az államhoz kötő ezen végzetes tévedésnek...¹⁰²

⁹⁹ Uo. 30.sk.o.

¹⁰⁰ A második kötet Katalóniáról szóló alfejezetet tartalmaz. Castells itt fölidézi, hogy *Catalunya* mint politikai entitás ezeréves történetre tekint vissza; ám távolról sem mutatja meg, hogy ez a politikai entitás a premodern időkben valamiféle *nemzet* lett volna.

¹⁰¹ Uo. 31.o.

¹⁰² Uo. 32.o. Mindennek ára van azonban. Ahhoz, hogy a vázolt álláspontot valóban védelmezhesse, Castells-nek meg kell magyaráznia: valójában *mi* is a nemzet? A magyarázat kiábrándító. „A nemzeteket, összhangban a fenti érvekkel és elemzésekkel”, írja, „*kulturális kommunákként határozom meg, amelyek a történelmen s politikai projekteken osztozó emberek elméjében és kollektív emlékezetében konstruáltak*”. Mennyi történelemben kell osztozni ahhoz, hogy adott kollektivitás nemzeté váljon? Ez kontextustól és korszaktól függ, mint ahogyan változóak az alkotórészek is, amelyek ilyen kommunák kialakulása irányában hatnak”, uo. 51.o.

S újra:

Két jelenség ... látszik jellemezni a jelen történelmi szakaszt: először, ama soknemzetiségű államok dezintegrációja, amelyek megpróbálnak teljesen szuverének maradni, vagy tagadni nemzeti alkotórészeik sokféleségét. ... Az eredmény: *kvázi-nemzetállamok* kialakulása. ... Másodsor megfigyelhető olyan nemzetek fejlődése, amelyek megállnak az államiság küszöbén, ám szülőállamukat arra kényszerítik, hogy szuverenitásukat adaptálják s abból leadjanak.¹⁰³

Castells elborzad a fundamentalizmus előretörése fölött, felismeri, hogy a mai úgynevezett nacionalizmusok éppenséggel fundamentalista vonásokat mutatnak, ám mégis funkciót tulajdonít nekik, sőt, megértést mutat irányukba:

Ha a nacionalizmus, leggyakrabban, reakció az önálló identitás fenyegetésével szemben, akkor a modernizáció ideológiája és a globális média hatalma által kulturális homogenizációra ítélt világban a nyelv mint a kultúra közvetlen kifejezése a kulturális ellenállás lövészárkává lesz, az öngazgatás utolsó bástyájává, az azonosítható jelentés mentsvárává. Így, végső soron, egyáltalán nem úgy tűnik, mintha a nemzetek a hatalmi apparátusok szolgálatára konstruált „képzelt közösségek” volnának.¹⁰⁴

Castells nemzetekkel és nacionalizmusokkal foglalkozó elemzéseit olyan – alapvető – témát járnak körül, amely nem volt jelen korábbi munkájában. Ezek az elemzések határozottan nem-marxiánusok. Az *Információs kor* végefelé, szinte az utolsó oldalon, ezt a mondatot olvashatjuk: „A huszadik században a filozófusok megpróbálták megváltoztatni a világot. A huszonegyedik században itt az ideje, hogy másképp értelmezzék.” Ez persze Marx tizenegyedik Feuerbach-tézisének megfordítása. Hidegtelelős megfordítás, mely Castells-nek nem kevés álmatlan éjszakát okozhatott; olvasóira pedig, végső következményeiben, tetemes – és gyakran fölösleges – terheket rótt.

¹⁰³ Uo. 51.sk.o.

¹⁰⁴ Uo. 52.o.